

West-Zeeuwsch-Vlaanderen

De agrarische sector in toekomstperspectief

December 1998

SIGN: L27-626
EX. NO.: B
MLV:

Landbouw-Economisch Instituut (LEI)

Referaat

West-Zeeuwsch-Vlaanderen; De agrarische sector in toekomst perspectief

Rijk, P.J. en G.S. Venema

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI), 1998

Mededeling 626

ISBN 90-5242-464-0

136 p., tab., fig., bijl.

In opdracht van het Bestuur van Agrarisch West-Zeeuwsch-Vlaanderen uitgevoerd onderzoek naar de huidige positie, de ontwikkelingen en het toekomstperspectief van de agrarische sector in het gebied. In het onderzoek staan de sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen centraal.

Met behulp van gegevens uit de CBS-landbouwteiling zijn de ontwikkelingen in het studiegebied tussen 1992 en 1997 geanalyseerd en vergeleken met de ontwikkelingen in Zeeland en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied. Verder wordt de financiële positie van de bedrijven geschetst. De gevolgen van het toekomstige landbouwbeleid, milieubeleid en ruimtelijke ordeningsbeleid voor de land- en tuinbouwsector zijn in kaart gebracht.

Mede op basis van 25 diepte-interviews, drie discussiebijeenkomsten en de gegevens uit dit onderzoek is een SWOT-analyse voor de land- en tuinbouwsector opgesteld; hieruit zijn een groot aantal aanbevelingen voortgekomen.

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1. Inleiding	19
1.1 Aanleiding	19
1.2 Doelstelling	19
1.3 Aanpak	20
2. De structuur van de land- en tuinbouw	22
2.1 Inleiding	22
2.2 Bedrijven en arbeidskrachten	24
2.3 Grondgebruik	25
2.4 Bedrijfstypen	26
2.5 Bedrijfsomvang	28
2.6 Bedrijfsoppervlakte	31
2.7 Productie	33
2.7.1 Samenstelling productie	33
2.7.2 Akkerbouw	34
2.7.3 Fruitteelt	35
2.7.4 Overige tuinbouw	35
2.7.5 Melkveehouderij	37
2.7.6 Overige graasdierhouderij	37
2.7.7 Intensieve veehouderij	38
2.8 Leeftijd, opleiding en opvolgingssituatie	38
2.9 Eigendom/pacht/grondprijzen	39
2.9.1 Eigendom/pacht	39
2.9.2 Grondprijzen	39
2.10 Productie-omstandigheden	40
2.10.1 Bodemkundige en klimatologische omstandigheden	40
2.10.2 Verkavelings- en waterhuishoudkundige situatie	40
2.10.3 Landinrichtingsprojecten	41
2.11 Vestiging van grote vleesvarkensbedrijven	42
2.12 Conclusies	42

	Blz.
3. Financiële positie van de akkerbouw in West-Zeeuwsch-Vlaanderen	45
3.1 Inkomensvorming en -besteding	45
3.2 Bedrijfsfinanciering	48
3.3 Financiële ruimte	49
3.4 Investerings	50
3.5 Balans	51
3.6 Conclusies	52
4. Situatie in de deelgebieden	54
4.1 Kustgebied	54
4.2 Sluis-Aardenburg	54
4.3 Oostburg-Biervliet	55
5. Ruimtelijke ordening	56
5.1 Inleiding	56
5.2 Nationaal ruimtelijk beleid	56
5.3 Provinciaal ruimtelijk beleid	58
5.4 Gemeentelijk ruimtelijk beleid	60
5.5 Conclusies	62
6. Nevenactiviteiten	64
6.1 Nevenbedrijven	64
6.2 Nevenactiviteiten op hoofdberoepbedrijven	65
6.3 Recreatie-nevenactiviteiten	66
7. Visie van de land- en tuinbouwers en verwante bedrijfsleven	67
7.1 Inleiding	67
7.2 Interviews Kustgebied	68
7.2.1 Algemeen	68
7.2.2 Bedrijfssituatie	69
7.2.3 Ontwikkelingsmogelijkheden eigen bedrijf	69
7.2.4 Ontwikkelingsmogelijkheden in de streek	70
7.2.5 Herinrichtingsplannen	71
7.2.6 Investerings	72
7.2.7 Samenwerking	73
7.2.8 Belemmeringen	73
7.2.9 Particulier natuur- en landschapsbeheer	73
7.2.10 Biologische landbouw	74
7.2.11 Relaties met België	75
7.2.12 Andere gebiedswensen en opmerkingen	75

	Blz.
7.3 Interviews Sluis-Aardenburg en Oostburg	77
7.3.1 Algemeen en bedrijfssituatie	76
7.3.2 Ontwikkelingsmogelijkheden eigen bedrijf	77
7.3.3 Ontwikkelingsmogelijkheden streek	81
7.3.4 Externe productie-omstandigheden	83
7.3.5 Samenwerking	83
7.3.6 Belemmeringen	84
7.3.7 Particulier natuur- en landschapsbeheer	84
7.3.8 Minicamping	85
7.3.9 Biologische landbouw	85
7.3.10 Andere gebiedswensen en opmerkingen	85
7.4 Discussiebijeenkomsten	86
7.4.1 Inleiding	86
7.4.2 Verslag discussiebijeenkomsten met agrarisch ondernemers	87
7.4.3 Verslag discussiebijeenkomst met agribusiness	92
8. Internationaal beleid	97
9. Milieu	101
9.1 Algemeen	101
9.2 Verbruik van gewasbeschermingsmiddelen en meststoffen	102
10. Regionale grondmobiliteit	103
11. Toekomstige ontwikkeling	105
11.1 Inleiding	105
11.2 Areaal Cultuurgrond	105
11.3 Aantal bedrijven	105
11.3.1 Aantal hoofdbedrijven	105
11.3.2 Aantal nevenbedrijven	106
11.4 Bedrijven en cultuurgrond naar bedrijfstype	107
11.5 Grondgebruik en ontwikkeling bedrijven naar bedrijfsoppervlakte	108
12. Regionale SWOT	109
12.1 Inleiding	109
12.2 Sterke-zwakteanalyse	109
12.3 Kansen en bedreigingen	112

	Blz.
Aanbevelingen	115
Literatuur	121
Bijlagen	123
1. Toelichting op enkele veel gebruikte begrippen	124
2. Bedrijven-Informatienet van het LEI	127
3. Landbouwkundige kengetallen van de drie deelgebieden in 1997	132
4. Het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen en meststoffen	135

Woord vooraf

Het Bestuur van Agrarisch West-Zeeuwsch-Vlaanderen heeft aan het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) gevraagd om een beeld te schetsen van de huidige positie, ontwikkelingen en het toekomstperspectief (kansen en bedreigingen) van de agrarische sector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen. Dit rapport is hier de weerslag van.

Naast de aanwezige kennis, gegevens en inzichten over het studiegebied op het LEI is in dit onderzoek ook veel gebruikgemaakt van kennis en inzicht van land- en tuinbouwers in het gebied: er zijn 25 diepte-interviews gehouden en drie discussiebijeenkomsten.

Het onderzoek is gefinancierd door de gezamenlijke Rabobanken in West-Zeeuwsch-Vlaanderen, de Dienst Landelijk Gebied in Goes en door agrarisch West-Zeeuwsch-Vlaanderen. Het onderzoek is begeleid door een begeleidingscommissie. Deze bestond uit de volgende personen:

- J. Ramondt (Agrarisch West-Zeeuwsch-Vlaanderen, voorzitter);
- J.P. van Wijck (Rabobank West-Zeeuwsch-Vlaanderen, secretaris);
- D.H. Almekinders (Agrarisch West-Zeeuwsch-Vlaanderen);
- Ir. D. Koeman (Dienst Landelijk Gebied);
- T. de Koeijer (Agrarisch West-Zeeuwsch-Vlaanderen);
- E.J.M. Wijffels (Rabobank Aardenburg-Eede);
- T.C.M. Wijffels (Agrarisch West-Zeeuwsch-Vlaanderen).

Het door het LEI verrichte onderzoek is uitgevoerd door ir. P.J. Rijk (projectleider) en drs. G.S. Venema. Voorts werkten aan het onderzoek mee ing. J.H. Jager (milieu) en mevrouw C.M. de Zwijger- de Brabander (computeruitdraaien).

In het bijzonder bedank ik de geïnterviewden, de deelnemers aan de discussiebijeenkomsten, de discussieleider van twee discussiebijeenkomsten de heer J. Roumen en de leden van de begeleidingscommissie voor hun medewerking bij dit onderzoek.

Verder spreek ik de hoop uit dat dit onderzoek ertoe mag bijdragen dat de land- en tuinbouwsector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen zich in de toekomst zal ontwikkelen in een richting die voor de sector een blijvend toekomstperspectief kan bieden.

De directeur,

L.C. Zachariasse

Samenvatting

Achtergrond en doel

Het Bestuur van Agrarisch West-Zeeuwsch-Vlaanderen wil meer inzicht hebben in de huidige positie, ontwikkelingen in het recente verleden en het perspectief voor de toekomst van de agrarisch sector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen. Daarvoor is aan het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) gevraagd om hiernaar onderzoek te doen. De onderzoeksresultaten kunnen de bouwstenen vormen voor het op te stellen Landbouwonwikkelingsplan (LOP) voor West-Zeeuwsch-Vlaanderen.

In het rapport is inzicht gegeven in de recente ontwikkelingen en in de huidige positie van de land- en tuinbouw in West-Zeeuwsch-Vlaanderen. Daarnaast is inzicht gegeven in de inkomenssituatie van de akkerbouwbedrijven en is een beeld geschilderd van de te verwachten toekomstige ontwikkeling. Aparte aandacht is besteed aan de ruimtelijke ordening, nevenactiviteiten, milieuaspecten, grondbiliteit en internationaal landbouwbeleid. Ook is de visie vanuit de land- en tuinbouwers en het verwante bedrijfsleven op het gebied weergegeven. Een apart hoofdstuk is gewijd aan de sterke en zwakke kanten en de kansen en bedreigingen voor de land- en tuinbouwsector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen.

Aanpak

De ontwikkelingen in de landbouw zijn geanalyseerd met behulp van door het LEI bewerkte gegevens uit de CBS-Landbouwtelling van 1992 t/m 1997. De huidige en recente ontwikkelingen in de land- en tuinbouw worden hierbij vergeleken met die van de hele provincie Zeeland en met die van het gehele Nederlandse Zeekleigebied. Binnen het studiegebied zijn drie deelgebieden onderscheiden (Kustgebied, Sluis-Aardenburg en Oostburg-Biervliet). Daarnaast is gebruikgemaakt van kengetallen uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI. Voor de visie vanuit de land- en tuinbouwsector en het verwante bedrijfsleven zijn met 25 land- en tuinbouwers, verspreid over het gebied en de diverse sectoren, gesprekken gevoerd. Voorts zijn er drie discussiebijeenkomsten geweest (twee met land- en tuinbouwers en één met het agrarisch verwante bedrijfsleven).

Ontwikkelingen in structuur van de land- en tuinbouw

Tussen 1992 en 1997 verminderde het totaal aantal land- en tuinbouwbedrijven met 10% tot 727 in 1997. Dit is een veel sterkere teruggang dan het Nederlandse gemiddelde. Het aantal kleinere bedrijven tot 40 nge (voor een akkerbouwbedrijf vergelijkbaar met ongeveer 27 ha) verminderde fors met bijna een vijfde tot 347 in 1997. Ook het aantal middenbedrijven (40-70 nge) verminderde zij het in mindere mate met 23 tot 170 in 1997. Het aantal

grotere bedrijven met 70 nge en meer (voor een akkerbouwbedrijf vergelijkbaar met ongeveer 48 ha) nam met 21 toe tot 220 in 1997.

Ruim een kwart van het totaal aantal bedrijven wordt als nevenbedrijf geëxploiteerd (het bedrijfshoofd werkt elders of is rustend agrariër). Dit is evenveel als in geheel Zeeland maar meer dan in het gehele Nederlandse Zeekleigebied. Voorts hebben ook veel bedrijfshoofden van hoofdberoepbedrijven nevenactiviteiten of zij hebben reeds AOW. Alles bij elkaar is er op de helft van de bedrijven in het studiegebied sprake van dat het bedrijfshoofd inkomsten heeft die niet afkomstig zijn van het land- en tuinbouwbedrijf. Niettemin werken er momenteel in het studiegebied, omgerekend in volledige arbeidsjaareenheden, bijna 1.000 mensen in de land- en tuinbouw.

De 727 bedrijven in het studiegebied hebben ruim 23.000 ha cultuurgrond in gebruik. Daarnaast hebben 88 landbouwbedrijven uit België bijna 1.400 ha cultuurgrond in gebruik. Het grondgebruik in het gebied betreft vooral akkerbouwgrond (86%). Grasland (8%), snijmaïs (2%), tuinbouwgrond (3%) en braakland (1%) komen slechts beperkt voor. Het bouwland wordt relatief extensief gebruikt: er worden meer granen, graszaad en peulvruchten geteeld dan elders. Daarentegen komen de doorgaans intensievere en hoger salderende gewassen zoals suikerbieten, consumptie- en pootaardappelen minder voor dan elders. Ook zijn de behaalde kilogramopbrengsten van consumptieaardappelen en suikerbieten lager dan elders.

De totale intensiteit van het grondgebruik gerekend over alle bedrijven en alle sectoren ligt bijna een kwart onder het Zeeuwse gemiddelde en een derde onder het gemiddelde van het Nederlandse Zeekleigebied.

De totale productie in het gebied is de afgelopen 5 jaar slechts met 1% toegenomen. Dit is minder dan elders. Van de totale productie in het gebied neemt de akkerbouw 75% en de fruitteelt en de melkveehouderij elk 7% in. De intensieve veehouderijsector en de tuinbouwsector namen in 1997 elk 3% in. De overige veehouderijsector 5%. Opvallend is het vrijwel geheel ontbreken van de glastuinbouwsector. Ten opzichte van vijf jaar geleden is er nu minder akkerbouw, meer overige tuinbouw, meer melkveehouderij en minder overige graasdierhouderij. Van de hoofdberoepbedrijven is ruim driekwart een gespecialiseerd akkerbouwbedrijf. Ongeveer 5% is een gemengd akkerbouw-veehouderijbedrijf en eveneens 5% is een gemengd akkerbouw-tuinbouwbedrijf. Het aandeel fruitteelt-, melkvee- en overige veehouderijbedrijven in het totaal is voor elk slechts 3%. Het aandeel overige bedrijven is slechts 2%.

Het aantal gemengde akkerbouw-tuinbouwbedrijven en het aantal melkveebedrijven is de afgelopen vijf jaren toegenomen. Alle andere bedrijfstypen namen in aantal af. Het aantal akkerbouwbedrijven nam sterker af dan elders.

Gemiddeld hebben de bedrijven in het studiegebied een kleinere productieomvang (uitgedrukt in nge) dan elders: zo een 7% kleiner dan gemiddeld in Zeeland en 30% kleiner dan gemiddeld in het gehele Nederlandse Zeekleigebied.

De akkerbouwbedrijven in het studiegebied zijn ondanks hun doorgaans extensieve bouwplan gemiddeld even groot in productieomvang als in Zeeland als geheel: dit komt door een gemiddeld iets grotere bedrijfsoppervlakte (41 ha) dan die in Zeeland (38 ha). Het bouwplan van het gemiddelde akkerbouwbedrijf is circa 10% extensiever dan dat in Zee-

land. Vergeleken met het gehele Nederlandse Zeekleigebied ligt de gemiddelde productie-omvang van de akkerbouwbedrijven een kwart lager: gemiddeld zijn de akkerbouwbedrijven elders niet alleen wat oppervlakte betreft groter (44 ha), maar ook het bouwplan is veel intensiever (bijna een kwart).

De overige kwart van de hoofdberoepbedrijven, de niet-akkerbouwbedrijven, zijn gemiddeld ruim een vijfde groter in bedrijfsomvang dan de akkerbouwbedrijven, maar zijn wel kleiner dan elders. Dit met uitzondering van de fruitteeltbedrijven: deze zijn in het gebied groter dan elders. De bedrijfsontwikkeling van de niet-akkerbouwbedrijven heeft zich de afgelopen jaren beter ontwikkeld dan die van de akkerbouwbedrijven.

De gemiddelde leeftijd van de (oudste) bedrijfshoofden komt overeen met die van geheel Zeeland (54 jaar). In het gehele Nederlandse Zeekleigebied is men gemiddeld iets jonger. Het niveau van de genoten opleiding van de bedrijfshoofden in het studiegebied ligt op een relatief goed peil. Het opvolgingspercentage komt overeen met dat van Zeeland (41%) maar ligt lager dan in het gehele Nederlandse Zeekleigebied.

In het studiegebied komt meer pacht voor (41%) dan in geheel Zeeland (36%). De grondprijzen liggen op een lager niveau dan gemiddeld in Zeeland en in het gehele land.

De externe productie-omstandigheden zijn ongunstiger dan elders: zo is het gemiddelde aantal kavels op de hoofdberoepbedrijven 5,2. In Zeeland is dit 4,7 en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied 3,9. Op de meeste plaatsen zijn momenteel geen of te weinig mogelijkheden voor zoetwaterbenutting (bereggen of bevroeien van gewassen in droge periodes of nachtvorstbestrijding in het voorjaar voor de fruitteelt).

De vestiging van enkele zeer grote nieuwe varkensbedrijven heeft een grote milieu-impact voor het gebied gehad en kan de ontwikkelingsmogelijkheden van de andere bedrijven belemmeren.

Inkomenssituatie

Het gezinsinkomen uit het bedrijf op het gemiddelde akkerbouwbedrijf in West-Zeeuwsch-Vlaanderen kwam in de periode 1992/93 - 1996/97 uit op gemiddeld 52.000 gulden per jaar. Dit niveau ligt gemiddeld 25.000 gulden onder het niveau van het gemiddelde akkerbouwbedrijf op de overige zeekleigebieden. Tussen de afzonderlijke jaren zijn de verschillen aanzienlijk, hetgeen vooral afhankelijk is van de aardappelprijzen in deze jaren.

Naast dit inkomen uit het akkerbouwbedrijf werd er gemiddeld nog zo een 26.000 gulden per bedrijf aan neveninkomsten verdiend. Dit is ongeveer evenveel als bij de akkerbouwbedrijven elders. Vooral de kleinere bedrijven zijn sterk afhankelijk van de neveninkomsten uit arbeid en sociale verzekeringen.

Vrij magere inkomens, beperkte gezinsbestedingen en relatief toch flinke afdrachten aan de fiscus resulteerden in een jaarlijks besparingsniveau van 6.000 gulden.

De investeringen van de akkerbouwbedrijven in het studiegebied bedroegen de afgelopen vijf jaren gemiddeld 55.000 gulden per jaar. In de overige zeekleigebieden was dit veel meer: gemiddeld 89.000 gulden per jaar. De investeringen in het studiegebied betroffen vooral die in grond. Er werd veel minder dan elders in werktuigen, machines en in bedrijfsgebouwen geïnvesteerd.

De vermogenspositie van de akkerbouwbedrijven is vrij goed: 82% van het totale vermogen is eigen vermogen. Elders is dit ook hoog: 81%. Mede hierdoor is er op de akkerbouwbedrijven in doorsnee een redelijk financiële ruimte beschikbaar om nieuwe leningen af te sluiten, die gebruikt zouden kunnen worden voor nieuwe investeringen. In vergelijking met andere gebieden wordt er relatief veel van familieleden geleend.

Ruimtelijke ordening

Voor de land- en tuinbouw in het studiegebied zijn een aantal zaken van belang:

- grote grondonttrekkingen uit de agrarische sector voor woningbouw, industrie of wegen worden niet verwacht. Wel zijn er plannen voor bos- en natuurontwikkeling in het Kustgebied. Het project 'Duurzaam Veilig' zorgt nogal voor omrijdingen naar percelen;
- in het deel van het studiegebied dat aangeduid is met 'agrarische ontwikkeling richtingevend' (geel gebied, globaal het gebied ten oosten van Oostburg) zal de intensieve veehouderij alleen als neventak ontwikkeld mogen worden; dit afhankelijk van de soort neventak tot een maximale omvang van 1.600 m². Volledige omschakelingen naar de intensieve veehouderijsector en nieuwvestigingen zijn dan niet meer mogelijk. In de rest van het studiegebied (bruin gebied) mogen alleen bedrijven die al intensieve veehouderij hebben hierin éénmalig en beperkt uitbreiden;
- melkveebedrijven van elders kunnen zich wel in het hele studiegebied vestigen;
- ten noorden van de weg Sluis-Nieuwvliet-Groede-Breskens mogen er geen nieuwe mini-campings meer bijkomen.

Nieuwe natuur, landschapselementen, aanleg van bossen en recreatiegebieden kunnen zowel voor- als nadelen bieden voor land- en tuinbouwbedrijven. Nadelen kunnen zijn: schaduwwerkingen, vogel- en wildschade, verkeer, andere waterhuishouding, overlast van recreanten, minder grondaanbod. De voordelen kunnen liggen in recreatieneveninkomsten, huisverkoop aan recreanten en mee onderhouden van natuur en landschap.

Nevenactiviteiten

De afgelopen vijf jaren is het percentage bedrijven met neveninkomsten in het gebied duidelijk toegenomen: van 44% tot 49%. Dit beeld komt overeen met de situatie in geheel Zeeland. In het gehele land is dit percentage lager (41%). In het deelgebied 'Kust' wordt duidelijk meer aan recreatie-nevenactiviteiten gedaan dan in de rest van het studiegebied: 17 bedrijven (14% van alle bedrijven in dit deelgebied) hebben recreatie-nevenactiviteiten.

Internationaal landbouwbeleid

Voor het gebied is vooral de voorgestelde EU graanprijsverlaging met 20% van belang. Verder zullen de Mac Sharry ha-toeslagen omhoog gaan. Per saldo zal dit een negatief effect hebben op de inkomens op de akkerbouwbedrijven in het gebied.

Ook de interventieprijsen voor zuivel zullen met in totaal 15% verlaagd worden. Ter compensatie hiervoor zullen koepremies ingevoerd worden.

De uiteindelijke gevolgen voor het bedrijfsinkomen zullen in de melkveesector groter zijn dan in de akkerbouwsector. Dit kan tot gevolg hebben dat er mogelijk minder melkveebedrijven van elders zich in het studiegebied zullen vestigen dan op grond van de druk van elders (stadsuitbreidingen, natuurontwikkelingen en dergelijke) eerder verwacht kon worden: vanwege teruglopende marges kan het mogelijk eerder aantrekkelijk zijn om het bedrijf te beëindigen en met de fiscus af te rekenen.

Milieu

In vergelijking met elders wordt er in de akkerbouwsector gemiddeld een derde minder aan gewasbeschermingsmiddelen gebruikt dan elders. Dit komt vooral door het geringere aandeel aardappelen in het bouwplan.

Er zijn diverse regelingen en stimuleringsfondsen om milieubewustere natuurvriendelijker te gaan produceren. De indruk bestaat dat er in het studiegebied slechts zeer beperkt van deze mogelijkheden gebruik gemaakt wordt.

Grondmobiliteit

Men houdt in het studiegebied in vergelijking met andere gebieden zijn grond vrij lang vast: het aanbod van vrij verhandelbare grond is in het studiegebied de afgelopen jaren in vergelijking met andere gebieden vrij gering geweest (gemiddeld 1% tegenover 2% landelijk). Gezien de leeftijd van de bedrijfshoofden en het opvolgingspercentage wordt voor de nabije toekomst verwacht dat deze grondmobiliteit iets toe zal nemen. Het zal evenwel ook dan lager zijn dan landelijk.

Toekomstige ontwikkeling

Op basis van de structurele ontwikkelingen in het recente verleden wordt voor de nabije toekomst (autonome ontwikkeling) een verdere vermindering van het aantal hoofdberoepbedrijven voorzien. In 2007 zullen er naar verwachting ongeveer 425 hoofdberoepbedrijven zijn. Dit zou een vermindering van het aantal hoofdberoepbedrijven betekenen van gemiddeld 2,3% per jaar. In het recente verleden was deze vermindering sterker (-3,8% per jaar). Het aantal nevenbedrijven zal in 2007 ongeveer 195 zijn. Dit is iets meer dan nu (191).

De bedrijfsoppervlakte van het gemiddelde akkerbouwbedrijf (hoofdberoep akkerbouwer) zal op basis van (autonome) structurele ontwikkelingen in 2007 toegenomen zijn tot 49 ha (nu: 41 ha). Maar ook dan zullen nog een flink aantal akkerbouwbedrijven een relatief kleine bedrijfsoppervlakte hebben: nu heeft 37% een bedrijfsoppervlakte kleiner dan 30 ha.; over tien jaar heeft 29% dit.

In het gebied zullen naar verwachting meer melkveebedrijven komen, zodat het totale grondgebruik voor grasland en voedergewassen in het gebied zal toenemen. Ook wordt een lichte uitbreiding van het areaal tuinbouw voorzien.

Visie van de land- en tuinbouwers en verwante bedrijfsleven

Uit de individuele gesprekken en de discussiebijeenkomsten zijn een groot aantal meningen en voorstellen naar voren gekomen, die ertoe kunnen bijdragen om de land- en tuinbouwkundige situatie in het studiegebied te verbeteren. In het rapport is hiervan uitgebreid verslag gedaan. Hierna volgen de belangrijkste meningen:

- in het algemeen is men in het gebied vrij behoudend ingesteld: men neemt niet graag grote risico's. Een gevolg hiervan is bijvoorbeeld het minder telen van consumptie- en pootaardappelen en uien dan elders. Ook is er minder opslagcapaciteit van deze producten. Degenen die zich duidelijk op een niet zo algemene akkerbouwteelt gespecialiseerd hebben (bijvoorbeeld pootgoed) zijn hier zeer tevreden over;
- de grondprijs is naar de mening van vele akkerbouwers te hoog in relatie tot het verdiende inkomen. Bedrijven die van elders komen betalen meer, zodat hierdoor schaalvergroting in de akkerbouw belemmerd wordt;
- door het aardappelverwerkende bedrijfsleven is aangegeven dat specialisatie en concentratie van aanbod van consumptie-aardappelen (eenheden van 1.000 tot 3.000 ton) voor de industrie aantrekkelijk is: in de toekomst kan hiermee een hogere uitbetalingsprijs per kilo worden gerealiseerd. Voorwaarde is ook een goede kwaliteit. Van belang is dat men zich hierop specialiseert. Dit kan onder meer door een betere samenwerking en een verdere schaalvergroting van bedrijven;
- door vele akkerbouwers wordt aangegeven dat men in bepaalde perioden (vooral in de winter) een arbeidsoverschot heeft: men kan deze overschoturen te weinig of niet benutten;
- sommige bedrijven hebben een goed lopende neventak (mini-camping/verhuur aan de Kust of intensieve veehouderij erbij) en zouden deze verder willen ontwikkelen. De huidige regelgeving belemmert veelal een verdere ontwikkeling;
- velen zijn van mening dat er volop kansen voor bedrijfsontwikkeling liggen binnen het gebied. Van belang hierbij is dat men zich bij een keuze hier ook goed op toelegt en oriënteert: men moet zich hierop specialiseren en daar ook in doorgaan. Ook buiten het directe bedrijf liggen er voldoende mogelijkheden;
- kansen worden er gemist onder meer vanwege de huidige vergrijzing en vanwege het feit dat men een relatief goed eigen vermogen heeft: het is minder nodig. Dit leidt tot minder initiatieven. In het verleden is men er zo toch nog dikwijls gekomen. Of dit in de toekomst ook zo zal zijn is zeer de vraag;
- voor opengrondsgroenteteelten die al veel voorkomen en vrij algemeen zijn ziet men doorgaans weinig mogelijkheden in het gebied: men is er toch niet zo op ingericht en gespecialiseerd, de markt is meestal al aardig overvoerd, men zit ver van de veilingen en er zijn nogal wat problemen met 'The Greenery';
- door velen is opgemerkt dat er in het studiegebied niet een echte tuinbouwmentaliteit is: het vele handwerk dat in de tuinbouw nodig is weerhoudt velen ervan om intensief met tuinbouwgewassen te gaan beginnen. Ook aan werknemerskant is er niet een

tuinbouwmentaliteit: zo wordt veelal het plukken van fruit in de grensstreek rondgezet met behulp van Belgische huisvrouwen;

- voor sommige speciale tuinbouwteelten ziet men wel meer ontwikkelingsmogelijkheden (bijvoorbeeld bepaalde boomkwekerijgewassen). Voor sommige gewassen speelt ook een rol dat de speciale ligging ten opzichte van de rest van Nederland (mild klimaat en vroegheid en dichtbij België) benut kan worden: te denken valt bijvoorbeeld aan gewassen als winterbloemkool, (witte) asperges en bollen. Deze beide laatste gewassen zouden met name vooral kunnen worden geteeld op het zandgebied ten zuiden van Sluis-Aardenburg. Samenwerking met Belgische telers (bollen) en directe afzet (asperges) lijken wenselijk. Stages en kennisuitwisseling met de Nederlandse centra op dit gebied zijn noodzakelijk;
- voor echte specialiteiten op tuinbouwgebied of op (intensieve) veehouderijgebied is dikwijls voor een enkeling wel plaats op de markt. Veelal moeten deze aan specifieke kwaliteiten voldoen, speciaal verpakt worden en in een niche op de markt afgezet worden. Probleem is dikwijls bij dergelijke producten dat bij een enkele uitbreiding de markt al overvoerd is;
- het telen van biologische producten ziet men doorgaans niet zitten: men is bang voor de kleine markt (prijzbederf) en voor de hoeveelheid werk (onkruidbestrijding in het voorjaar). Hier staat tegenover de mening van degenen die zelf biologisch telen: ze zijn goed tevreden, verdienen redelijk en zien best perspectieven voor uitbreidingen. Voorwaarde is onder meer een grond die niet te zwaar is (makkelijk bewerkbaar) of ook weer niet te licht is (te veel onkruid);
- in een neventak intensieve veehouderij erbij zien de meesten doorgaans niet veel: men is evenwel van mening dat degenen die dat wel willen hiervoor wel de mogelijkheid moeten hebben: 'Ruimtelijke ordeningsbepalingen mogen dergelijke initiatieven niet belemmeren. De agrarische toetsingscommissie moet meer zeggingskracht krijgen om landbouwontwikkelingen mogelijk te maken';
- parttime werken elders wordt door sommigen als een mogelijkheid gezien. Velen geven aan dat dit ten koste kan gaan van de werkzaamheden op het bedrijf: specialisatie en aandacht voor het bedrijf worden minder;
- ongeveer de helft van de geïnterviewden zegt dat men op zich positief tegenover het onderhouden van natuur- en landschapselementen aankijkt. Dit mits er een redelijk uurloon tegenover staat. Akkerrandbeheer (35 ct. per m²/jaar) kan voor sommigen ook een optie zijn;
- in de streek wordt minder samengewerkt dan vroeger: dit zou weer meer gestimuleerd moeten worden. Dit geldt zowel ten aanzien van zaken in de directe bedrijfsvoering (machines, sorteerinstallaties, opslagcapaciteit) als om bepaalde teelten of specialiteiten te bevorderen. Het maken van samenwerkingsclusters kan de kosten sterk drukken. Innoverende samenwerkingsprojecten rond teelt en afzet zouden geldelijk ondersteund moeten worden;
- over het invoeren van een beëindigingregeling voor 55-plussers zonder opvolger om het grondaanbod te bevorderen werd in een discussiegroep opgemerkt dat een dergelijke regeling geen zin heeft: een wijker heeft geen geldgebrek en men blijft geloven

in z'n eigenheid. Het is belangrijker dat hij fiscaal goed geadviseerd wordt om het bedrijf zo gunstig mogelijk op termijn te beëindigen;

- de verkavelingsituatie laat hier en daar flink te wensen over (veel verspreid liggende percelen die soms ver van de bedrijfsgebouwen liggen en soms moeilijk bereikbaar zijn doordat ze aan verschillende zijden van een weg liggen. Deze situatie zou verbeterd kunnen worden;
- in het gebied zijn er geen of slechts weinig mogelijkheden om de gewassen (tuinbouwteelten, consumptie- en pootaardappelen) te beregenen met zoet water. Deze mogelijkheden zouden uitgebreid kunnen worden door aansluiting te zoeken met de zoetwateropslagbekkens die voor de fruitteelt aangelegd worden of deze ook in grotere samenwerkingsverbanden elders aan te leggen;
- de plannen voor de herinrichting voor de kust wordt door vrijwel alle geïnterviewden in de Kuststreek als niet gunstig voor de landbouw gezien. Dit heeft zowel te maken met de grote grondclaim (belemmert de ontwikkelingsmogelijkheden van de bestaande bedrijven) als met de te verwachten overlast van recreanten (vuil achterlaten, diefstal van producten op het land, bereikbaarheid van percelen, hinder bij bespuitingen) als de bos- en natuurontwikkeling (schaduwwerking, andere waterhuishouding, schade van vogels en wild). De landbouw heeft nu alleen maar de lasten en niet de lusten Een mogelijke oplossing om uit deze impasse te komen werd op één van de discussiebijeenkomsten aangedragen: Sluit een convenant tussen de land- en tuinbouwsector enerzijds en de recreatie/natuur- en landschapsector anderzijds: laat degenen met een landbouwbedrijf die dat willen ook mee profiteren van deze ontwikkelingen (bijvoorbeeld uitbreiden van de mini-campings/verhuur e.a, sluiten van beheersovereenkomsten) en zorg voor een goede (en echte) schaderegeling voor die landbouwbedrijven die alleen maar hinder hebben van de ontwikkelingen;
- een grote kans wordt door sommigen gezien in het opwaarderen van de producten middels het zelf bewaren, sorteren, verpakken en verhandelen. Men zou dit ook coöperatief op kunnen pakken. Als afzetmarkt kan aan België gedacht worden. Dit kan hier ook misschien gemakkelijker opgepakt worden dan elders, juist vanwege het ontbreken van veel handel hier;
- op de vraag of bepaalde teelten of sectoren gestimuleerd moeten worden werd algemeen opgemerkt dat uiteindelijk elke ondernemer het zelf waar moet maken: hij moet ervoor gaan en erachter staan. Wel kunnen bepaalde initiatieven ondersteund worden;
- velen hebben ook aangegeven dat het kennisniveau in de land- en tuinbouwsector in de streek tekort schiet. Vaste aanspreekpunten en kenniscentra zijn er bijna niet. De studieclubs moeten anders gaan functioneren: 'De lat moet hoger gelegd worden en er moet meer op tafel komen.' Opgemerkt is ook dat er meer saamhorigheid moet komen en men elkaar beter moet leren kennen; dit ter stimulering van het geheel;
- het bestuurlijk kader en de bestuurskwaliteit moeten beter worden en/of meer ondersteund worden door kwalitatief goede medewerkers of het inhuren van deskundigen.

Sterktes

Een sterke kant is de klimaatsfactor: het groeiseizoen is langer dan elders in het land, het is mild met weinig vorst in de winter, er is meer licht en men kan vroeg in het seizoen beginnen. Verder is de milieudruk laag, er zijn weinig claims voor woningbouw en wegen en de ligging ten opzichte van België is goed. Verder hebben de bedrijven doorgaans veel eigen vermogen en zijn de saldo's voor granen en graszaad relatief goed. Ook zijn er gunstige mogelijkheden voor inplaatsers (relatief lage grondprijzen). De 5B gebiedsstatus biedt mogelijkheden om specifieke projecten te financieren.

Zwaktes

Een zwakke kant van de land- en tuinbouw is de relatief eenzijdige productiestructuur die op de akkerbouwsector is gericht. De productieomvang per bedrijf is relatief laag: men heeft een relatief extensief bouwplan met minder poot- en consumptieaardappelen, uien en suikerbieten dan elders. De behaalde saldo's van suikerbieten en consumptie-aardappelen liggen lager dan elders. Verder is de ligging binnen Nederland excentrisch, er zijn vrijwel geen gebiedsspecialisaties, de kennisuitwisseling is zwak en men is bij veel gewassen afhankelijk van het EU-landbouwbeleid.

Bedreigingen

Door de landelijk gezien relatief lage grondprijzen komen er nogal wat (meest melkvee) bedrijven van elders. Dit belemmert de schaalvergroting in de akkerbouw. Het EU beleid (lagere toekomstige prijzen), het stringentere ruimtelijke ordeningsbeleid en de plannen voor het kustgebied zijn voor de land- en tuinbouw niet positief. Verder zijn het verdwijnen van het agrarisch onderwijs en de enigszins afwachtende houding van de streek factoren die de ontwikkeling van de land- en tuinbouw bedreigen.

Kansen

De land- en tuinbouw in West-Zeeuwsch-Vlaanderen heeft zeer veel kansen om de huidige situatie te verbeteren. Deze kansen hebben zowel te maken met de verbetering van de saldo's van sommige gewassen (suikerbieten en consumptieaardappelen), uitbreiden perspectiefrijke akkerbouwgewassen (pootaardappelen, consumptieaardappelen, plantuien) als met het ontwikkelen van enkele tuinbouwteelten (winterbloemkool, boomkwekerijgewassen en op het zandgebied ten zuiden van Sluis-Aardenburg: bloembollen, witte asperges, vroege teelten). Ook zijn er concrete mogelijkheden in de biologisch landbouw. Verder zou er meer kennis opgedaan en uitgewisseld kunnen worden, meer samengewerkt kunnen worden op allerlei gebied en meer over de grens richting België gekeken kunnen worden.

De verkavelingsituatie laat op veel plekken te wensen over. De mogelijkheden om te beregenen moeten opgepakt en gestimuleerd worden (bassins aanleggen). De impasse rond de Herinrichting Kust zou met een convenant tussen de land- en tuinbouw enerzijds

en de recreatie en natuursector anderzijds opgelost kunnen worden: hierbij moet de land- en tuinbouw voldoende ontwikkelingsmogelijkheden krijgen en mee mogen profiteren van de plannen. Nadelen moeten op reële basis vergoed worden aan de betrokkenen. Voor sommige bedrijven liggen er mogelijkheden in de toeristische sfeer (mini-campings en dergelijke), de intensieveveehouderijsector en het ontwikkelen van specialiteiten. Instroom van nieuwe melkveebedrijven biedt ook nieuwe kansen. Verkopende akkerbouwers maken een goede prijs. Maïs kan geleverd worden en mest kan afgenomen worden door doorgaande akkerbouwers. Middels ruilingen zouden mogelijk melkveebedrijven de zwaardere gronden kunnen benutten en akkerbouw- en tuinbouwbedrijven de lichtere.

Het gezamenlijk indienen van milieu- en plattelandsontwikkelingsprojecten (bijvoorbeeld geïntegreerde projecten, waarin de verschillende aspecten zoals natuur, milieu, recreatie, energieteelt, gewone land- en tuinbouw, biologische landbouw met streekproducten vertegenwoordigd zijn.) maken kans gehonoreerd te worden met behulp van 5B gelden, Nederlandse plattelandsontwikkelingsprojecten en NOVEM-subsidies. Gezamenlijke convenanten en goede afspraken rond schades en inkomens zijn hierbij nodig.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Het Bestuur van Agrarisch West-Zeeuwsch-Vlaanderen wil in samenwerking met de gezamenlijke Rabobanken in West-Zeeuwsch-Vlaanderen meer inzicht hebben in de huidige positie, ontwikkelingen en het perspectief voor de toekomst van de agrarische sector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen. Hiervoor is door de gezamenlijke banken een stimuleringsfonds opgericht.

Een belangrijke vraag hierbij is: is de positie van de agrarische sector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen gunstiger of minder gunstig dan die in vergelijkbare gebieden? Diverse ontwikkelingen op het gebied van economie, ruimtelijke ordening, landbouwpolitiek en milieubeleid bepalen de relevante toekomstige ontwikkeling voor de agrarische sector. Ontwikkelingen uit het verleden kunnen niet zonder meer doorgetrokken worden naar de toekomst. Omdat het toekomstperspectief voor de agrarische sector op dit moment niet duidelijk is, is meer inzicht in de sector nodig: waar liggen de sterke en zwakke kanten en de kansen en bedreigingen van de agrarische sector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen? De onderzoeksresultaten kunnen de bouwstenen vormen voor het op te stellen landbouwontwikkelingsplan (LOP) voor West-Zeeuwsch-Vlaanderen.

1.2 Doelstelling

Het onderzoek heeft als doel ontwikkelingen op diverse gebieden (bedrijfsstructuur, financiële positie bedrijven, ruimtelijk ordeningsbeleid, internationaal beleid en milieubeleid) te vertalen naar een toekomstperspectief van de agrarische sector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen.

Vanuit algemene ontwikkelingen op macro- en regionaal niveau en de regionale agrarische structuur- en inkomensontwikkeling moet inzicht ontstaan in de sterke en zwakke punten evenals in de kansen en bedreigingen van de land- en tuinbouw. Dit zal zoveel mogelijk aansluiten met de heersende vragen/problemen onder de land- en tuinbouwers in het gebied.

Op basis van de uitkomsten van het onderzoek is een kwantitatief beeld geschetst van de landbouwkundige situatie in het studiegebied over tien jaar.

1.3 Aanpak

Het onderzoek geeft inzicht in de huidige positie van de agrarische sector voor het gebied en de toekomstperspectieven van de plaatselijke agrarische bedrijven.

Bij de huidige positie gaat het om de sterkten en zwakten van de bedrijven in de verschillende agrarische sectoren in de regio. Hierbij ligt de nadruk op de akkerbouw.

In het onderzoek is de volgende aanpak gevolgd:

1. inzicht in de huidige structuur van de land- en tuinbouw in het gebied: hierbij is gekeken naar de ontwikkelingen in de afgelopen vijf jaar (hoofdstuk 2). Gebruik is gemaakt van door het LEI bewerkte gegevens van de CBS-landbouwstellingen. De landbouwkundige situatie in West-Zeeuwsch-Vlaanderen is hierbij vergeleken met die van Zeeland en die van het gehele Nederlandse Zeekleigebied. Hierbij zijn een drietal deelgebieden binnen het gehele studiegebied onderscheiden: Kustgebied, Sluis-Aardenburg en Oostburg-Biervliet (hoofdstuk 4). Apart aandacht zal worden besteed aan de nevenactiviteiten van de bedrijven (hoofdstuk 6);
2. de inkomenssituatie en financiële situatie van de akkerbouwbedrijven in het studiegebied is bepaald met behulp van de bedrijven die in het Bedrijven-Informatienet van het LEI zitten (hoofdstuk 3). Deze worden vergeleken met die in de overige Zeekleigebieden;
3. verder inzicht in de huidige situatie in de land- en tuinbouw in het gebied is verkregen door middel van 25 gesprekken (diepte-interviews) met land- en tuinbouwers (hoofdstuk 7). De geïnterviewden zijn in eerste instantie steekproefsgewijs getrokken. Daarnaast is er rekening gehouden met een voldoende spreiding over het studiegebied en zijn alle productierichtingen vertegenwoordigd.

Vervolgens is aandacht worden besteed aan de ontwikkelingen in de toekomst. Hierbij gaat het om de kansen en bedreigingen voor de bedrijven in de verschillende sectoren in het gebied. Deze zullen op de volgende wijze worden onderzocht:

1. onderzoek naar de relevante omgevingsfactoren in relatie tot de land- en tuinbouw in het studiegebied. Hieronder vallen het ruimtelijk ordeningsbeleid op nationaal, provinciaal en regionaal niveau (hoofdstuk 5), het internationale landbouwbeleid (hoofdstuk 8) en het milieubeleid (hoofdstuk 9);
2. in de open vraaggesprekken met de 25 geïnterviewde land- en tuinbouwers is ook steeds gevraagd naar de perspectieven voor het eigen bedrijf en naar die van de streek (hoofdstuk 7). Verder zijn er drie discussiebijeenkomsten geweest waarin aan de hand van uit het onderzoek voortgekomen stellingen is gediscussieerd over de mogelijkheden van de agrarische sector in de nabije toekomst. De grootte van de groep bij deze bijeenkomsten heeft circa 10-14 personen bedragen. Dit betreft twee groepen agrarisch ondernemers en een groep agri-business (betrokken agrarische bedrijfsleven (loonwerksector, accountants, relatiebeheerders banken, handel, verwerkende industrie);
3. op basis van de huidige situatie, de ontwikkelingen in het recente verleden, reeds min of meer vaststaande ontwikkelingen en de regionale grondmobiliteit (hoofdstuk 10)

zal een zo goed mogelijk beeld geschetst worden van de agrarische sector in de nabije toekomst (hoofdstuk 11);

4. in hoofdstuk 12 zijn de resultaten van de discussiebijeenkomsten en de individuele-vraaggesprekken meegenomen in een regionale SWOT-analyse (SWOT: Strengths, Weakness, Opportunities, Threats is de Engelse term voor sterkte-zwakte en kansen - bedreigingen). Hierin zijn een aantal nieuwe mogelijkheden en kansen voor de agrarische sector aangereikt.

2. De structuur van de land- en tuinbouw

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staat de landbouwkundige structuur in het studiegebied centraal. De huidige en recente ontwikkelingen in de land- en tuinbouw worden hierbij vergeleken met die van de hele provincie Zeeland en met die van het gehele Nederlandse Zeekleigebied. Onder het Nederlandse Zeekleigebied wordt in deze studie verstaan: de Noordelijke Kleigebieden in Groningen en Friesland, de provincie Flevoland, de Wieringermeer, de Zuid-Hollandse eilanden, Noordwest-Brabant en geheel Zeeland.

In deze studie zijn gegevens uit de CBS-Landbouwtelling verder bewerkt door het Landbouw-Economisch Instituut (LEI). Deze telling wordt elk jaar in mei onder alle land- en tuinbouwers in ons land gehouden. Als ijkjaren zijn 1992 en 1997 genomen. Voor sommige bedrijfskenmerken is gebruikgemaakt van gegevens uit andere jaren.

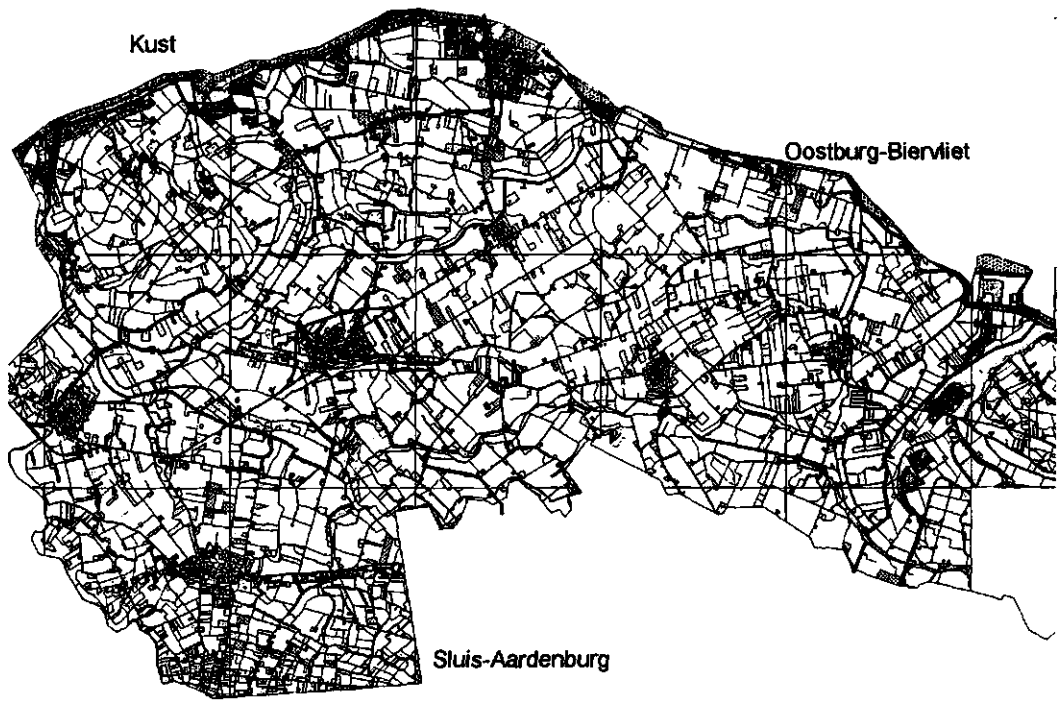
In het studiegebied worden drie deelgebieden onderscheiden:

1. Kustgebied: de grens komt overeen met die van het landinrichtingsproject 'Kust Zeeuwsch Vlaanderen'
2. Sluis-Aardenburg: de gemeente Sluis-Aardenburg minus het Kustgebied
3. Oostburg-Biervliet: de gemeente Oostburg minus het Kustgebied met erbij de omgeving van Biervliet tot aan de Braakmankreek

Op figuur 2.1 zijn de deelgebieden nader aangegeven.

In het rapport wordt gekeken naar bedrijven met een minimale bedrijfsomvang van 3 Nederlandse grootte-eenheden (nge). De Nederlandse grootte-eenheid is een maatstaf voor de economische omvang van een agrarisch bedrijf. Voor een verdere toelichting op de nge: zie bijlage 1. In dit rapport zijn voor beide vergelijkingsjaren de nge-normen van 1994 aangehouden. Eén nge komt overeen met een brutosaldo van ongeveer f 3.000,- per jaar.

In het rapport wordt een onderscheid gemaakt in hoofdberoepsbedrijven en nevenbedrijven. Hoofdberoepsbedrijven zijn bedrijven waar het bedrijfshoofd voor het merendeel van zijn arbeidstijd werkzaam is op het land- of tuinbouwbedrijf. Op nevenbedrijven ligt de hoofdactiviteit van het bedrijfshoofd buiten de land- of tuinbouw of is het bedrijfshoofd een rustend agrariër. Uitgangspunt hierbij is de eigen opgave bij de landbouwtelling: opgemerkt dient hierbij te worden dat deze opgave niet altijd strookt met de werkelijkheid (onder meer om fiscale redenen en eventuele belemmeringen om uit te breiden weg te nemen denkt men soms, al of niet terecht, dat het aantrekkelijker is om als hoofdberoepsbedrijf geregistreerd te zijn).

Figuur 2.1 Ligging van het studiegebied (West-Zeeuws-Vlaanderen)

2.2 Bedrijven en arbeidskrachten

Het studiegebied telt 727 agrarische bedrijven (1997). Dit zijn 536 (74%) hoofdberoepbedrijven¹ en 191 (26%) nevenbedrijven. In het studiegebied komen relatief net zo veel nevenbedrijven voor als in geheel Zeeland, hetgeen relatief meer is dan in het gehele Nederlandse Zeekleigebied (20%). De 727 bedrijven hebben in totaal 23.281 ha cultuurgrond in gebruik. Daarnaast hebben 88 landbouwbedrijven uit België 1.374 ha grond in gebruik. In hoeverre Zeeuwsch-Vlaamse bedrijven gronden in België in gebruik hebben is in het kader van deze studie niet onderzocht.

Op de 536 hoofdberoepbedrijven zijn in totaal 806 mensen werkzaam (gemiddeld meer dan 20 uur per week). Dit betreft 603 mannen en 203 vrouwen. Hieronder zijn 49 niet-gezinsarbeidskrachten. Op de 191 nevenbedrijven zijn 96 mensen meer dan 20 uur per week werkzaam. Minder dan 20 uur of onregelmatig werkzaam waren er op alle bedrijven in totaal 657 mensen. Het totale aantal mensen dat regelmatig of onregelmatig in de land- en tuinbouw in het studiegebied werkzaam is, bedraagt dus alles bij elkaar 1.559 (806 + 96 + 657). Omgerekend en uitgedrukt in volledige arbeidsjaren werkgelegenheid is er in het gebied in de land- en tuinbouw een werkgelegenheid van 972 arbeidsjaareenheden. Dit komt overeen met 9% van de totale werkgelegenheid in het studiegebied (landelijk 5%). Voorts zijn er in het gebied nog vele mensen werkzaam in de landbouw verwante sectoren ('agribusiness'). Dit betreft de werkgelegenheid in toeleverende, verwerkende, dienstverlenende sectoren en handelskanalen. Hoe dit precies in het gebied ligt is in het kader van deze studie niet onderzocht. Landelijk is ongeveer een zelfde aantal mensen werkzaam in de agribusiness als in de primaire land- en tuinbouw. Waarschijnlijk is deze verhouding in het studiegebied lager (handel en verwerking van de producten vinden grotendeels plaats buiten het studiegebied). Alles bij elkaar is de landbouwsector een belangrijke bron van werkgelegenheid in het studiegebied.

Het totale aantal bedrijven in het studiegebied verminderde de afgelopen 5 jaar met 79: nu 727 tegenover 806 in 1992. Dit verminderingpercentage is met gemiddeld 2,0% per jaar hoger dan dat van Zeeland (-1,1%) en dat van het gehele Nederlandse Zeekleigebied (-1,4%). Ook de totale werkgelegenheid op de bedrijven nam iets sterker af dan elders: gemiddeld met -0,9% per jaar in het studiegebied tegenover -0,4% in Zeeland en -0,6% in het gehele Nederlandse Zeekleigebied.

Als we afzonderlijk kijken naar de ontwikkeling van de aantallen hoofdberoepbedrijven en nevenbedrijven dan zijn de ontwikkelingen in het studiegebied sterker dan elders: zo verminderde het aantal hoofdberoepbedrijven in het studiegebied met gemiddeld -3,8% per jaar tegenover -2,3% in Zeeland en -2,1% in het gehele Nederlandse Zeekleigebied. Het aantal nevenbedrijven daarentegen nam in het studiegebied sterker toe dan elders: gemiddeld

---

¹De afgelopen 2 jaar zijn er zes zeer grote varkensstallen in het studiegebied gebouwd. Drie van deze stallen zijn van één bedrijf. Eén van deze zes stallen behoort tot één bedrijf en is meegenomen in dit onderzoek. De andere vijf stallen zijn pas in de loop van het tweede kwartaal van 1997 vol met varkens gekomen en zitten dus net buiten de opnamedatum van dit onderzoek (mei 1997). Soms wordt er wel aandacht aan deze vijf bedrijven gegeven; dit staat dan uitdrukkelijk vermeld.

met +4,4% per jaar tegenover +3,8% in Zeeland en +2,1% in het gehele Nederlandse Zeekleigebied.

2.3 Grondgebruik

In 1997 gebruikten de hoofdberoepbedrijven 20.204 ha cultuurgrond. De nevenbedrijven hadden 3.076 ha in gebruik (ruim 13%; dit percentage komt overeen met het Zeeuwsche gemiddelde maar is hoger dan het gehele Nederlandse Zeekleigebied: 9%). Daarnaast is in het studiegebied ruim 5% van de grond in gebruik bij in België woonachtige landbouwers.

De totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij bedrijven in het gebied is per saldo de afgelopen vijf jaren afgenomen met 366 ha tot 23.281 ha (gemeten maat). De totale kadastrale oppervlakte van de bedrijven is iets groter (3%). De vermindering van het totale areaal cultuurgrond (1,5% in 5 jaar tijd) komt overeen met die van het gehele Nederlandse Zeekleigebied.

Zoals uit tabel 2.1 blijkt wordt het overgrote deel van de cultuurgrond als akkerbouwgrond gebruikt. Dit is ook in Zeeland en in het Nederlandse Zeekleigebied het geval maar niet zo uitgesproken als in het studiegebied. De opengrondstuinbouw en de veehouderij zijn in de beide vergelijkingsgebieden veel meer van belang dan in het studiegebied. De intensiteit van het grondgebruik in de opengrondstuinbouw en de veehouderij is doorgaans hoger dan in de akkerbouw. Daardoor is de intensiteit van het grondgebruik in het studiegebied lager dan gemiddeld in de beide vergelijkingsgebieden.

Tabel 2.1 De verdeling (in % van het totaal) van het grondgebruik op hoofdberoepbedrijven in 1997

Grondgebruik	Studiegebied	Zeeland	Ned. Zeekleigebied
Bouwland, exclusief voedergewassen	86	75	67
Grasland	8	12	20
Snijmaïs	2	3	3
Overige voedergewassen	0	2	1
Tuinbouw	3	7	8
Braakland + snelgroeiend hout	1	1	1
Totaal	100 (=20.204 ha)	100	100

In tabel 2.2 is het bouwlandgebruik nader weergegeven. Ook hieruit komt naar voren dat het grondgebruik binnen de akkerbouwsector vrij extensief is: in het studiegebied worden relatief meer granen, graszaad en peulvruchten geteeld. Daarentegen komen de doorgaans intensievere en hoger salderende gewassen zoals suikerbieten, consumptie- en pootaardappelen minder voor dan elders.

Tabel 2.2 De verdeling (in %) van het bouwland (exclusief voedergewassen) op hoofdberoepsbedrijven in 1997

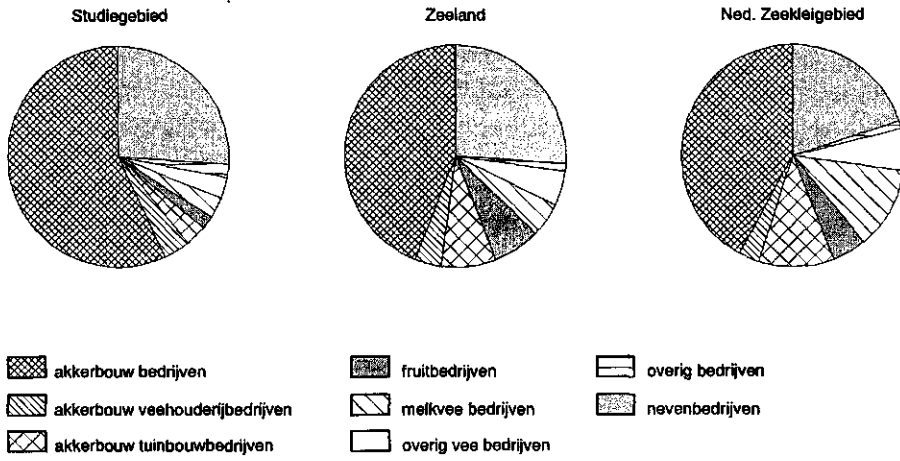
Grondgebruik	Studiegebied	Zeeland	Ned. Zeekleigebied
Granen	39	39	35
Suikerbieten	16	17	20
Consumptieaardappelen	13	19	18
Pootaardappelen	2	3	11
Peulvruchten	6	3	1
Graszaad	11	8	6
Handelsgewassen ^a	6	4	2
Uien	4	5	5
Overige gewassen	3	2	2
Totaal bouwland	100 (=17.425 ha)	100	100

^a Vlas, koolzaad, karwijzaad en blauwmaanzaad.

Het bouwlandgebruik op de nevenbedrijven is nog extensiever dan dat van de hoofdberoepsbedrijven: het percentage granen is gemiddeld 45% en het percentage graszaad is gemiddeld 12%.

2.4 Bedrijfstypen

In figuur 2.2 is de verdeling van het aantal bedrijven naar bedrijfstype weergegeven. Een omschrijving van de diverse bedrijfstypen is in bijlage 1 te vinden. In figuur 2.2 wordt tevens een vergelijking gemaakt met Zeeland en het Nederlandse Zeekleigebied. Hoewel de akkerbouwsector ook in de beide vergelijkingsgebieden de belangrijkste productierichting is, is deze in het studiegebied nog meer van belang dan in de vergelijkingsgebieden: in het studiegebied is 57% van alle bedrijven een hoofdberoeps-akkerbouwbedrijf tegenover 44% in Zeeland en 42% in het gehele Nederlandse Zeekleigebied. Gemengde bedrijven met akkerbouw en veehouderij komt in het studiegebied net zo veel voor dan elders. Gemengd akkerbouw-tuinbouw komt in het studiegebied veel minder voor: 4% van alle bedrijven tegenover 8% in Zeeland en 11% in het gehele Nederlandse Zeekleigebied). Dit geldt ook voor de fruitteelt: slechts 2% in West-Zeeuwsch-Vlaanderen tegenover 7% in Zeeland en 5% in het gehele Nederlandse Zeekleigebied. Melkveebedrijven (3% in het studiegebied) komen in Zeeland twee keer en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied vier keer zo veel voor. Overige veebedrijven (3% in het studiegebied) komen elders twee keer zo veel voor.

Figuur 2.2 Verdeling van de bedrijven (in % van totaal) naar bedrijfstype in 1997

In tabel 2.3 is de ontwikkeling van het aantal bedrijven gedurende de afgelopen 5 jaar weergegeven. Ook is de ontwikkeling van het aantal per onderscheiden bedrijfstype van geheel Zeeland en het gehele Nederlandse Zeekleigebied weergegeven.

Uit tabel 2.3 komt naar voren dat het totaal aantal bedrijven in het studiegebied de afgelopen jaren met gemiddeld -2,0% is verminderd. Dit is meer dan in de beide vergelijkingsgebieden. Het aantal hoofdberoepsbedrijven verminderde eveneens sterker dan elders. Als we in tabel 2.3 kijken naar de onderscheiden bedrijfstypen en de situatie in het studiegebied vergelijken met de vergelijkingsgebieden is het opvallend dat het aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven en akkerbouwbedrijven gecombineerd met veehouderij sterker terugloopt dan elders. Het aantal akkerbouwbedrijven gecombineerd met tuinbouw neemt iets toe en het aantal fruitteeltbedrijven blijft nagenoeg stabiel. Ook het aantal melkveebedrijven is iets toegenomen. Het aantal overige veehouderijbedrijven is sterk afgenomen. Dit in tegenstelling met ontwikkelingen elders.

Tabel 2.3 De ontwikkeling van het aantal bedrijven per bedrijfstype in het studiegebied, Zeeland en het Nederlandse Zeekleigebied (hoofdberoepbedrijven)

Bedrijfstype	Aantal bedrijven in studiegebied		Gemiddeld in % per jaar		
	1992	1997	Studiegebied	Zeeland	Ned. Zeekleigeb.
Akkerbouwbedrijven	500	412	-3,8	-2,5	-2,6
Akkerbouwveehouderijbedrijven	47	31	-8,0	-5,0	-4,1
Akkerbouwtuinbouwbedrijven	22	25	+2,6	+0,7	-0,1
Fruitteelbedrijven	18	17	-1,1	-2,0	-2,6
Melkveebedrijven	17	18	+1,2	-1,2	-2,4
Overige veehouderijbedrijven	31	20	-8,4	-1,3	+0,7
Overige bedrijven	17	13	-5,7	-6,6	-7,2
Totaal (hoofdberoepsbedrijven)	652	536	-3,8	-2,3	-2,1
Totaal (nevenbedrijven)	154	191	+4,4	+3,8	+2,1
Totaal (alle bedrijven)	806	727	-2,0	-1,1	-1,4

Gezien de grotere afname van het aantal akkerbouwbedrijven dan elders is uit deze ontwikkeling af te leiden dat het in de akkerbouwsector in het studiegebied blijkbaar slechter gaat dan elders. Verder zoekt men het in het gebied meer in de tuinbouw dan in de veehouderij: in het recente verleden is het aantal gecombineerde akkerbouw-veehouderijbedrijven afgenomen en het aantal gecombineerde akkerbouw-tuinbouwbedrijven toegenomen. Ook het aantal fruitteeltbedrijven is ondanks de slechte bedrijfsresultaten in de afgelopen jaren nagenoeg op peil gebleven. Het totale aantal melkveebedrijven is iets toegenomen: dit is het saldo van het verminderen van het aantal melkveebedrijven door het ontbreken van een opvolger en de komst van enkele nieuwe melkveebedrijven van elders (meestal verplaatsingen van uitgekochte bedrijven voor stadsuitbreiding of andere bestemmingen uit Noord-Brabant).

Het aantal overige veehouderijbedrijven is de afgelopen jaren sterk afgenomen (N.B.: ook als de 5 recent na mei 1997 bijgekomen nieuwe (mammoet) varkensbedrijven meegeteld worden is er sprake van een afname van het totale aantal overige veehouderijbedrijven).

2.5 Bedrijfsomvang

In tabel 2.4 is de verdeling van de bedrijven over de diverse bedrijfsomvangklassen weergegeven. Gemiddeld hebben de akkerbouwbedrijven een bedrijfsomvang van 60 nge. Omgerekend komt dit neer op gemiddeld 41 ha cultuurgrond per bedrijf. De gemiddelde bedrijfsomvang van de niet op de akkerbouw gespecialiseerde bedrijven is gemiddeld een kwart groter (74 nge). Zij realiseren deze agrarische productie op een bedrijfsoppervlakte

(27 ha) die gemiddeld een derde minder is dan die van de op de akkerbouw gespecialiseerde bedrijven.

Binnen de groep akkerbouwbedrijven is er een grote spreiding in bedrijfsomvang: bijna 40% heeft een bedrijfsomvang die minder dan 40 nge (27 ha) is. Een derde is groter dan 70 nge (48 ha). Van de andere bedrijven is nog geen kwart kleiner dan 40 nge. Bijna de helft van deze bedrijven heeft een bedrijfsomvang van meer dan 70 nge. Bij de andere bedrijfstypen zijn relatief veel meer grotere bedrijven. Dit met uitzondering van de mengde akkerbouw-veehouderijbedrijven en de overige veehouderijbedrijven.

Het aantal bedrijven groter dan 70 nge is zowel in absolute als in relatieve zin de afgelopen jaren flink toegenomen: in 1992 was 28% van de bedrijven groter dan 70 nge; nu is dit 37%.

Tabel 2.4 Procentuele verdeling van de hoofdberoepsbedrijven naar bedrijfsomvang

Bedrijfstype	Aantal bedrijven 1997	Verdeling in % naar nge-klasse				Gemiddelde bedrijfs- omvang (nge)
		tot 40	40-70	70 e.m.	totaal	
Akkerbouwbedrijven	412	39	28	33	100	60
Akkerbouwveehouderijbedrijven	31	45	35	20	100	44
Akkerbouwtuinbouwbedrijven	25	16	24	60	100	79
Fruitteeltbedrijven	17	6	12	82	100	124
Melkveebedrijven	18	6	33	61	100	83
Overige veehouderijbedrijven	20	30	45	25	100	56
Overige bedrijven	131	5	23	42	100	78
Totaal hoofdberoeps- bedrijven 1997	536	35	28	37	100	63
Totaal hoofdberoeps- bedrijven 1992	652	43	29	28	100	55
Nevenbedrijven 1997	191	85	10	6	100	24

De nevenbedrijven zijn overwegend klein in omvang: twee derde heeft een bedrijfsomvang die kleiner dan 20 nge is. Niettemin zijn er ook enkele vrij grote nevenbedrijven. Over alle bedrijven gezien heeft de afgelopen jaren in het studiegebied een forse teruggang plaats gevonden van het aantal kleinere (tot 40 nge) bedrijven. Hun aantal verminderde met 77 bedrijven. Ook het aantal middenbedrijven (40-70 nge) verminderde, zij het in mindere mate, namelijk met 23 bedrijven. Het aantal grotere bedrijven (70 nge en meer) nam met 21 toe tot 220. Het aantal grotere akkerbouwbedrijven bleef hierbij constant (wel nam het

aantal akkerbouwbedrijven met een bedrijfsomvang boven de 100 nge toe). Het aantal grotere bedrijven nam op alle andere bedrijfstypen toe ¹.

Tabel 2.5 Aantal bedrijven (hoofd- en nevenberoeps) per nge-klasse in 1992 en 1997

	Aantal bedrijven	Nge-klasse				
		tot 20	20-40	40-70	70-100	100 e.m.
1992	806	259	165	193	106	83
1997	727	207	140	170	110	100

De intensiteit van het grondgebruik (uitgedrukt in nge per hectare) van de bedrijven in de verschillende bedrijfsomvang klassen verschilt sterk: hoe kleiner men is hoe extensiever men ook doorgaans de grond gebruikt. Gerekend over alle bedrijven hebben de kleinere (tot 40 nge) bedrijven een intensiteit van het grondgebruik van gemiddeld 0,9 nge/hectare. Voor de middenbedrijven (40-70 nge) is deze intensiteit gemiddeld 1,3 nge/hectare en voor de grotere (70 nge en meerdere) is deze gemiddeld 2,1 nge/hectare.

De akkerbouwbedrijven in het studiegebied zijn gemiddeld ongeveer even groot als in Zeeland: ze hebben de lichte achterstand die ze vijf jaar geleden nog hadden ten opzichte van Zeeland nagenoeg geheel ingehaald. Dit is de resultante van enerzijds het verdwijnen van een fors aantal kleinere akkerbouwbedrijven en een toename van de gemiddelde bedrijfsomvang van de gecontinueerde akkerbouwbedrijven. Enkele vroegere akkerbouwbedrijven behoren nu tot een andere bedrijfstype (gecombineerd akkerbouw-tuinbouw en andere). Gemiddeld zijn de akkerbouwbedrijven in het studiegebied en in geheel Zeeland kleiner dan in het gehele Nederlandse Zeekleigebied. In tabel 2.6 is een en ander nader weer gegeven.

Uit tabel 2.6 blijkt dat in het studiegebied de gemengde akkerbouw-veehouderijbedrijven en de overige veehouderijbedrijven relatief klein zijn (door de komst van de nieuwe zeer grote varkensbedrijven zou dit gemiddelde evenwel in 1998 fors hoger kunnen liggen: waarschijnlijk circa 100 nge per bedrijf). Ondanks dat niet op de akkerbouw gespecialiseerde bedrijven in het studiegebied doorgaans een kwart groter zijn dan de akkerbouwbedrijven zijn deze bedrijven vergeleken met gemiddeld in Zeeland en het Nederlandse Zeekleigebied meestal kleiner. Dit met uitzondering van de fruitteeltbedrijven en de overige veehouderijbedrijven.

¹ De ontwikkeling van het aantal kleinere, midden- en grotere bedrijven is de resultante van een continu proces van verdwijnen van bedrijven door gebrek aan opvolging of andere redenen, verkleining of vergroting van de bedrijfsomvang door aan en verkoop van gronden of in- en extensivering van het grondgebruik, bedrijfstype-overgangen door het beginnen van andere teelten of het houden van dieren, en het komen van bedrijven van elders.

Tabel 2.6 Gemiddelde bedrijfsomvang per bedrijfstype per hoofdberoepsbedrijf in 1992 en 1997 in het studiegebied en de beide vergelijkingsgebieden (in nge per bedrijf)

Bedrijfstype	Studiegebied		Zeeland		Ned. Zeekleigeb.	
	1992	1997	1992	1997	1992	1997
Akkerbouwbedrijven	55	60	58	61	76	80
Akkerbouwveehouderijbedrijven	36	44	47	52	68	74
Akkerbouw-tuinbouwbedrijven	72	79	79	93	108	136
Fruitteelbedrijven	116	124	86	92	96	101
Melkveebedrijven	64	83	74	86	98	107
Overige veehouderijbedrijven	33	56	45	54	42	50
Overige bedrijven	60	78	50	72	54	102
Totaal (hoofdberoepsbedrijven)	55	63	62	68	82	91
Totaal (nevenbedrijven)	14	24	19	26	20	28
Totaal (alle bedrijven)	47	53	53	57	72	78

De gemiddelde productieomvang per hoofdberoepsbedrijf is de afgelopen vijf iets meer in de buurt gekomen van die van Zeeland. De achterstand ten opzichte van het Nederlandse Zeekleigebied blijft onverminderd groot.

2.6 Bedrijfsoppervlakte

De 727 bedrijven hebben 23.281 ha cultuurgrond in gebruik. Dit was 366 ha minder (1,5%) dan in 1992. De 536 hoofdberoepsbedrijven hebben hiervan 20.204 ha (87%). Zij zijn gemiddeld 38 ha. De 191 nevenbedrijven hebben 3.076 ha in gebruik: gemiddeld 16 ha. In tabel 2.7 is de verdeling van de bedrijven naar bedrijfsoppervlakte weergegeven.

Tabel 2.7 Procentuele verdeling van de hoofdberoepsbedrijven naar bedrijfsoppervlakte

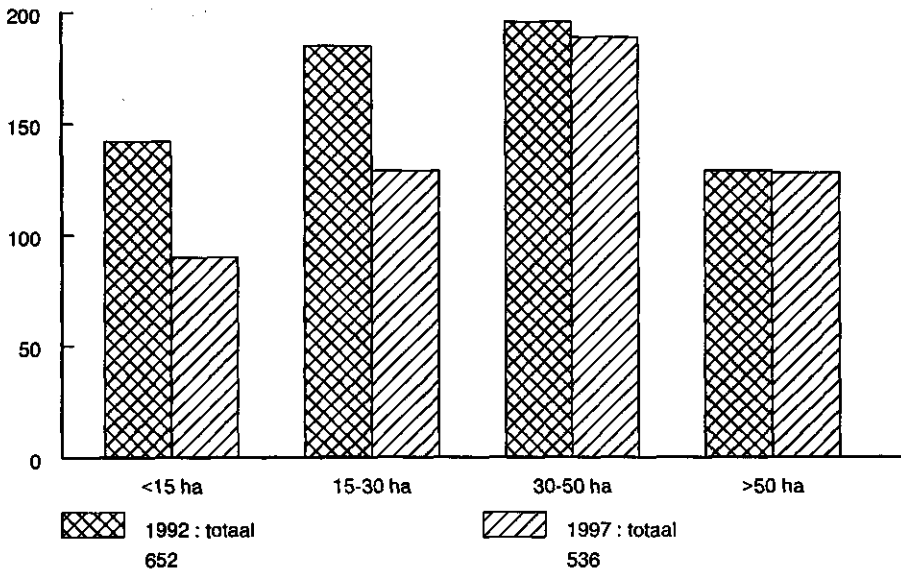
Bedrijfstype	Aantal bedrijven	Procentuele verdeling naar hectare klasse					totaal
		tot 15	15-30	30-50	50-100	100 e.m.	
Akkerbouwbedrijven	412	14	22	34	26	4	100
Andere bedrijven	124	25	31	39	5	0	100
Totaal 1997	536	17	24	35	21	3	100
Totaal 1992	652	22	28	30	18	2	100
Nevenbedrijven 1997	191	66	17	13	^a	^a	100

^a Te weinig bedrijven.

Uit tabel 2.7 valt af te leiden dat er relatief veel kleine akkerbouwbedrijven zijn: ruim een derde heeft een bedrijfsoppervlakte van minder dan 30 ha. Verder heeft ruim een derde van de akkerbouwbedrijven een bedrijfsoppervlakte die ligt tussen de 30 en de 50 ha. Nog geen derde van de akkerbouwbedrijven heeft een bedrijfsoppervlakte die meer bedraagt dan 50 ha. Slechts 15 akkerbouwbedrijven (4%) hebben een bedrijfsoppervlakte van meer dan 100 ha. Het aandeel kleinere akkerbouwbedrijven in geheel Zeeland is overigens nog meer: bijna de helft heeft een bedrijfsoppervlakte van onder de 30 ha. Daar staat tegenover dat het bouwplan van het gemiddelde akkerbouwbedrijf in Zeeland intensiever is dan in het studiegebied.

De bedrijfsoppervlakte van het West-Zeeuws-Vlaamse akkerbouwbedrijf ligt met gemiddeld 41 ha tussen dat van Zeeland (gemiddeld 38 ha) en dat van het gehele Nederlandse Zeekleigebied (44 ha) in. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van het West Zeeuws-Vlaamse akkerbouwbedrijf steeg de afgelopen vijf jaar met 3 ha.

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de andere hoofdberoepbedrijven is 27 ha. In 1992 was dit 21 ha. Deze stijging komt vooral door de vestiging van enkele grote melkveebedrijven. Van de andere hoofdberoepbedrijven heeft de helft een bedrijfsoppervlakte van minder dan 30 ha. Een kwart heeft een bedrijfsoppervlakte die minder is dan 15 ha. Zoals al eerder aangegeven is, ligt ondanks de gemiddeld veel geringere bedrijfsoppervlakte van deze bedrijven dan die van de akkerbouwbedrijven de agrarische productie, uitgedrukt in nge's, op deze bedrijven flink hoger. Van de nevenbedrijven heeft twee derde minder dan 15 ha grond.

Figuur 2.3 Aantal hoofdberoepbedrijven naar bedrijfsoppervlakteklasse in 1992 en 1997

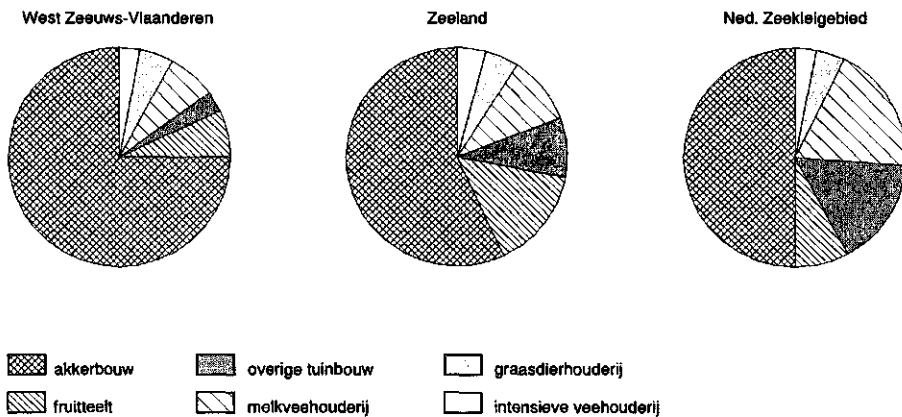
In figuur 2.3 is de ontwikkeling in de tijd en de verdeling van de hoofdberoepbedrijven naar de diverse oppervlakteklassen weergegeven.

2.7 Productie

2.7.1 Samenstelling productie

De totale productie, uitgedrukt in nge, is tussen 1992 en 1997 slechts met totaal 1% toegenomen in het studiegebied. Dit is minder dan in geheel Zeeland (+3%) en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied (+2%). De hoogte van het bruto standaard saldo in West-Zeeuwsch-Vlaanderen bedraagt ongeveer 115 miljoen gulden. De hoofdberoepbedrijven nemen hiervan 88% voor hun rekening. Door de recent gevestigde varkensbedrijven (zie paragraaf 2.2) zal de totale productie in het studiegebied in 1998 4% hoger geworden zijn.

In figuur 2.4 is de samenstelling van de agrarische productie weergegeven. Dit zowel van het studiegebied als van geheel Zeeland en van het gehele Nederlandse Zeekleigebied.

Figuur 2.4 Samenstelling van de agrarische productie (in nge) in het studiegebied, Zeeland en het Nederlandse Zeekleigebied (alle bedrijven)

Uit figuur 2.4 blijkt nogmaals het belang van de akkerbouw: zij neemt 75% van de totale productie voor haar rekening, de fruitteelt 7% en de overige tuinbouw 3%. De melkveehouderij neemt 7%, de overige graasdierhouderij 5% en de intensieve veehouderij (voornamelijk varkens) 3% in. In 1998 is dit intensieve veehouderij-aandeel door de nieuw gevestigde varkensbedrijven gestegen tot 7%. Opvallend is het vrijwel geheel ontbreken van de glastuinbouwsector. De afgelopen vijf jaar zijn in de samenstelling van de productie

lichte verschuivingen opgetreden (tabel 2.7): er is nu ten opzichte van vijf jaar geleden minder akkerbouw (- 2%), meer overige tuinbouw (+1%), meer melkveehouderij (+2%) en minder overige graasdierhouderij (- 1%).

In de beide vergelijkingsgebieden waren de verschuivingen wat sterker dan in het studiegebied: het belang van de akkerbouw nam in deze gebieden sterker af dan in het studiegebied. De relatieve toename vond vooral plaats in de glastuinbouw en de intensieve veehouderij.

Tabel 2.8 De samenstelling van de productie en de ontwikkeling daarin. Het studiegebied vergeleken met Zeeland en het Nederlandse Zeekleigebied (alle bedrijven)

Sector	Percentage nge per sector					
	studiegebied		Zeeland		Ned. Zeekleigebied	
	1992	1997	1992	1997	1992	1997
Akkerbouw	77	75	60	57	53	50
Fruitteelt	7	7	16	15	8	8
Glastuinbouw	0	0	3	4	6	8
Overige tuinbouw	2	3	4	5	8	8
Melkveehouderij	5	7	9	10	20	19
Overige graasdierhouderij	6	5	5	5	3	4
Intensieve veehouderij	3	3	3	4	2	3
Totaal	100	100	100	100	100	100

In West-Zeeuwsch-Vlaanderen is ten gevolge van de verschillen in productiesamenstelling de intensiteit van de productie, uitgedrukt in nge/hectare, veel lager dan elders: gerekend over alle bedrijven en productiesectoren is deze in het studiegebied 1,65 nge/hectare (1992: 1,61). In Zeeland is dit 2,14 (1992: 2,11) en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied 2,52 (1992: 2,43).

2.7.2 Akkerbouw

De akkerbouw die zoals eerder vermeld voor 75% van de totale landbouwproductie verantwoordelijk is, vindt plaats op 87% van de totale oppervlakte cultuurgrond. De akkerbouwproductie vindt voor 80% plaats op de 412 gespecialiseerde akkerbouwbedrijven. De nevenbedrijven nemen 12% van de akkerproductie voor hun rekening en de niet op de akkerbouw gespecialiseerde hoofdberoepbedrijven 8%.

Zoals al eerder in hoofdstuk 2.3 is vermeld is, de akkerbouwsector vrij extensief: er worden relatief meer granen, graszaad en peulvruchten dan elders geteeld. Suikerbieten, uien, consumptie- en pootaardappelen komen minder voor dan elders. De afgelopen jaren is

de intensiteit van het bouwlandgebruik iets toegenomen. Dit was de resultante van meer pootaardappelen (+23% tot 378 ha in 1997), minder suikerbieten (-6% tot 3.299 ha), een halvering van het areaal peulvruchten tot 1.041 ha, minder graszaad (-15% tot 2.116 ha), meer uien (+27% tot 846 ha), meer handelsgewassen (+25% tot 1.266 ha) en een min of meer gelijk blijven van de arealen granen (8.057 ha), consumptieaardappelen (2.358 ha) en overige gewassen (511 ha). Ook komt nu veel meer braakland voor dan vijf jaar geleden (184 ha in 1997 tegenover 9 ha in 1992; op 12 ha is snelgroeiend hout aangeplant).

Dat de intensiteit van de akkerbouwproductie in het studiegebied veel lager is dan elders blijkt ook als we kijken naar de nge/hectare op de hoofdberoepbedrijven met akkerbouwproductie: Deze ligt in het studiegebied met 1,46 nge/hectare (in 1992: 1,41) bijna een kwart onder die van het Nederlandse Zeekleigebied (in 1992: 1,85 en in 1997: 1,90 nge/hectare) en 10% onder die van het Zeeuwse gemiddelde (in 1992: 1,58 en in 1997: 1,62 nge/hectare). De ontwikkeling van de intensiteit van het bouwlandgrondgebruik is in het studiegebied wel goed meegekomen met de ontwikkelingen elders. Elders zijn in het bouwplan relatief meer suikerbieten, consumptieaardappelen en pootaardappelen en minder peulvruchten, graszaad en handelsgewassen dan in het studiegebied.

2.7.3 Fruitteelt

De fruitteelt omvat 7% van de totale productie in het gebied. Het totale areaal is de afgelopen 5 jaren nagenoeg constant gebleven (+2 ha tot 269 ha in 1997). Dit in tegenstelling tot de ontwikkeling in geheel Zeeland (-2%). Van het fruitteeltareaal in het studiegebied is 70% appels en 30% peren. Er is slechts 3 ha overig fruit. De productie vindt voor 70% plaats op de 17 gespecialiseerde fruitbedrijven. Gemiddeld zijn deze relatief groot (22 ha waarvan 11 ha fruit). Daarnaast zijn er nog 9 hoofdberoepbedrijven met fruit (in 1992: 7) en 3 nevenbedrijven (in 1992: 2) met fruit. Het aantal bedrijven met fruit op de niet-fruitteeltbedrijven is dus de afgelopen jaren met 3 toegenomen.

2.7.4 Overige tuinbouw

De overige tuinbouw buiten de fruitteelt neemt slechts 3% van de totale productie voor haar rekening. Hoewel het belang van de overige tuinbouw in het studiegebied nog steeds beperkt is vergeleken met andere gebieden (tabel 2.7) is dit belang de afgelopen jaren wel toegenomen: het areaal nam toe met 28 ha tot 235 ha in 1997. Er zijn slechts 4 op de tuinbouw gespecialiseerde bedrijven (naast de 17 fruitteeltbedrijven). Het aantal andere hoofdberoepbedrijven dat een tuinbouwvak erbij heeft genomen is de afgelopen vijf jaar sterk toegenomen namelijk van 33 tot 47. Van hen telen er 13 groente (in 1992 waren dit er nog 18), 9 bedrijven met fruit (1992:7), 6 bedrijven met boomkwekerijproducten en/of vaste planten (1992: 3), 2 bedrijven met bloembollen (1992: 1), 17 bedrijven hebben buitenbloemen en/of tuinbouwzaden (in 1992 waren dit er nog maar 3). Het areaal tuinbouw dat deze bedrijven hebben is dikwijls niet groot: driekwart van hen heeft een areaal tuinbouw van minder dan 4 ha. Daarnaast zijn er nog 9 nevenbedrijven met tuinbouw. In het

studiegebied ontbreekt de glastuinbouw nagenoeg geheel. In Zeeland en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied is deze van groeiend belang.

In tabel 2.9 wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de belangrijkste groepen tuinbouwteelten in het studiegebied t.o.v. de ontwikkeling in de vergelijkingsgebieden. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat de groei van sommige gewasgroepen relatief wel flink is maar dat dit veroorzaakt wordt door slechts weinig hectares.

Het areaal opengrondstuinbouw betreft vooral de groenteteelt (driekwart van het areaal), waarbij vooral witlofwortelen met 73 ha (nagenoeg een zelfde areaal als vijf jaar geleden) en peen met 47 ha (+27 ha) van belang zijn. Verder verdubbelden de arealen knolselderij en asperges tot elk 9 ha. Groentegewassen waarvan het areaal toenam groeiden sterker dan elders. Naast de groenteteelt die met een totaal areaal van 174 ha de afgelopen jaren nagenoeg stabiel bleef komt ook 42 ha tuinbouwzaden voor (+19 ha ten opzichte van 1992), 11 ha boomkwekerij (+2 ha), 7 ha buitenbloemen en vaste planten (+5 ha) en 1 ha bloembollen (-1 ha) voor. Verder zijn er in het studiegebied drie ondernemers met champignons en één met witloftrek. Ook in 1992 was dit al zo.

Uit deze gegevens blijkt dat een toenemend aantal ondernemers het de afgelopen jaren in de tuinbouw heeft gezocht. In de tuinbouw zijn de bedrijfsresultaten jaarlijks erg wisselend. Hierdoor zullen ook de financiële resultaten voor de bedrijven met een tuinbouw tak nogal diverse zijn. Een en ander zal ook sterk bepaald zijn door het vakmanschap van de ondernemer en de geleverde kwaliteiten van de producten. Geconstateerd moet echter worden dat voor bepaalde tuinbouwteelten wellicht duidelijk perspectieven zijn: er is enige vakkennis in het gebied opgebouwd en de klimatologische omstandigheden zijn niet ongunstig (seizoensvroegheid, veel licht, milde winter). Een zwak punt is de mogelijkheid tot beregenen (te weinig zoet water) en de afstand tot de veilingen.

Tabel 2.9 *Omvang en procentuele groei van de arealen tuinbouwteelten in het studiegebied en in de vergelijkingsgebieden (alle bedrijven; 1992 en 1997)*

Gewasgroep	Arealen (ha)		Studiegebied % '92-'97	Zeeland % '92-'97	Ned. Zeekl. % '92-'97
	1992	1997			
Groenten	174	174	0	0	5
Fruit	267	269	1	-2	-6
Tuinbouwzaden	23	42	83	-1	8
Boomkwekerij	9	11	22	-5	6
Buitenbl. + vaste pl.	2	73	50	2	21
Bloembollen	2	1	-50	-4	-16
Glastuinbouw	0,4	0,6	50	-7	8
Totaal	477	505	6	2	5

2.7.5 Melkveehouderij

Het belang van de melkveehouderijsector is de afgelopen jaren toegenomen van 5% in 1992 tot 7% in 1997. Daarmee is deze sector in het studiegebied nu net zo groot als de fruitteelt-

sector. De toename van de melkveehouderij vindt vooral zijn oorzaak door de vestiging van enkele bedrijven van elders. Het aantal melk- en kalfkoeien in het gebied nam met 30% toe tot 1081 in 1997. Dit ondanks de quotumkortingen van de afgelopen jaren en de toegenomen melkproductie per koe. Ook in geheel Zeeland nam de melkveehouderijsector toe maar niet zo sterk als in het studiegebied. In vrijwel het gehele land nam de melkveehouderijproductie af (gemiddeld met 7% tussen 1992 en 1997). In het studiegebied vestigden zich enkele nieuwe melkveebedrijven. Ook stopten er enkele melkveebedrijven. Per saldo nam het totale aantal melkveebedrijven in het studiegebied de afgelopen 5 jaar slechts met 1 toe tot 18. Ondanks deze toename vindt een aanzienlijk deel van de melkveehouderijproductie (40% in 1997) plaats op gemengde akkerbouwveehouderij en de overige veehouderijbedrijven. In 1992 was dit nog meer (ruim de helft). Buitenom de 18 gespecialiseerde melkveebedrijven zijn er nog 24 hoofdberoepsbedrijven met melkkoeien (evenveel als in 1992). Hieronder zijn 5 nevenbedrijven. De gespecialiseerde melkveebedrijven hebben gemiddeld 47 melkkoeien per bedrijf, de andere hoofdberoepsbedrijven met melkkoeien gemiddeld 15 en de nevenbedrijven met koeien hebben gemiddeld 10 melkkoeien per bedrijf. Op de gespecialiseerde melkveebedrijven heeft driekwart een ligboxenstal. Op de niet-gespecialiseerde bedrijven met melkvee is dit veel minder het geval (15%).

De rentabiliteit en inkomenspositie in de melkveehouderij was tot voor een aantal jaren vrij goed. De laatste paar jaar is deze een stuk minder geworden.

2.7.6 Overige graasdierhouderij

Naast de ruim 1.000 melk en kalfkoeien (+30% ten opzichte van 1992) en ruim 2.000 stuks jongvee (+12%) komen er in het gebied nog 1.600 stuks vleesstieren (-35%), 2.800 stuks overig vleesvee (-18%) en ruim 8.000 schapen (-17%) voor. Slechts een klein deel (een vijfde) van deze dieren wordt gehouden op de overige veehouderijbedrijven. Een derde wordt op de akkerbouwbedrijven gehouden en een kwart op gemengde akkerbouw/veehouderijbedrijven. Zeer veel bedrijven in het studiegebied, namelijk twee derde van alle hoofdberoepsbedrijven en ruim de helft van alle nevenbedrijven, hebben in meer of mindere mate vee. Ook in 1992 was dit al zo.

Echt zeer grote aantallen vleesvee of schapen per bedrijf komen in het gebied niet voor: velen hebben deze tak erbij: er zijn 88 hoofdberoepsbedrijven die gemiddeld 17 stuks vleesstieren houden; 109 hoofdberoepsbedrijven houden gemiddeld 23 stuks overig vleesvee en 91 bedrijven houden gemiddeld 64 schapen. De rentabiliteit in de vleesveehouderij is de laatste jaren slecht geweest.

2.7.7 Intensieve veehouderij

De intensieve veehouderij is slechts van beperkt belang in de totale agrarische productie (3%). Dit aandeel is tussen 1992 en 1997 ongeveer constant gebleven. In 1998 is dit productie-aandeel door de komst van vijf nieuwe grote varkensstallen gestegen tot 7%. De intensieve veehouderij betreft in 1998 voor circa 90% varkenshouderij (voor viervijfde vleesvarkens en voor éénvijfde fokvarkens) en 10% de pluimveehouderij (voornamelijk slachtkuikens).

Naast de zes mammoetvarkensstallen zijn er in het studiegebied slechts drie op de intensieve veehouderij gespecialiseerde bedrijven.

Het aantal vleesvarkens in het studiegebied bedraagt momenteel (1998) ruim 40.000. Dit is bijna zes keer zoveel als in 1992. Hiervan bevinden zich circa 35.000 in de zes nieuwe stallen. Buiten deze zes nieuwe varkensstallen houdt men op 27 bedrijven vleesvarkens. In 1992 waren dit er nog 27. Deze 27 bedrijven hebben gemiddeld 265 vleesvarkens. Tweederde hiervan heeft minder dan 100 vleesvarkens. Het totaal aantal bedrijven met fokvarkens halveerde de afgelopen jaren tot 21. Gemiddeld worden er nu per bedrijf dat fokvarkens heeft veel meer fokvarkens gehouden (nu 85 tegenover 44 in 1992).

Het totaal aantal slachtkuikens in het gebied is ongeveer even groot als vijf jaar geleden (ruim 100.000). Het aantal bedrijven met slachtkuikens is met 2 teruggelopen tot 5. Andere intensieve veehouderijtakken, zoals het houden van leghennen, vleeskalveren, slachtkalkoenen en eenden komen nagenoeg niet voor in het studiegebied.

2.8 Leeftijd, opleiding en opvolgingssituatie

In het studiegebied is bijna twee derde (65%) van de bedrijfshoofden op de hoofdberoepsbedrijven ouder dan 50 jaar. De gemiddelde leeftijd bedraagt 54 jaar. Deze leeftijd komt overeen met die van geheel Zeeland. In het gehele Nederlandse Zeekleigebied is men gemiddeld iets jonger (52 jaar). Van de bedrijfshoofden heeft 70% een agrarische opleiding gevolgd; dit is iets hoger dan in Zeeland (69%) en in Nederland (68%). In de gemeente Sluis-Aardenburg is dit iets minder (65%) en in de gemeente Oostburg iets meer (72%). Het niveau van de genoten opleiding van de bedrijfshoofden in het studiegebied ligt op een relatief goed peil: van alle bedrijfshoofden in het studiegebied heeft 55% een agrarische opleiding op minimaal MBO-niveau voltooid. Voor Zeeland is dit percentage 46% en voor geheel Nederland 33%.

Een belangrijk punt is de opvolgingssituatie. Dit gegeven werd voor het laatst in 1996 geregistreerd. Gerekend over alle hoofdberoepsbedrijven was toen op 40% van de bedrijven waar het bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar was een opvolger aanwezig. Op de andere bedrijven was er geen opvolger aanwezig of was het nog niet bekend of er een opvolger zou komen (soms nog jonge kinderen). Het opvolgingspercentage komt ongeveer overeen met dat van Zeeland (41%) maar ligt lager dan van het gehele Nederlandse Zeekleigebied (46%). Op de akkerbouwbedrijven is dit opvolgingspercentage 38%. Dit is lager dan het gemiddelde van dat van alle andere bedrijven (gemiddeld 44%). Het laagst ligt dit opvol-

gingspercentage op de gecombineerde akkerbouw/veehouderijbedrijven en de overige veehouderijbedrijven (gemiddeld 24%). Op de fruitbedrijven is het opvolgingspercentage het hoogst (80%), gevolgd door de melkveebedrijven (75%). Op de gemengde tuinbouw-akkerbouwbedrijven is dit 57% en op de overige bedrijven 67%.

Naar de opvolger is ook gevraagd in de meitelling van 1993: toen was het opvolgingspercentage iets hoger, namelijk 43%. De bereidheid om het bedrijf over te nemen is dus de laatste jaren iets teruggelopen. De bedrijven met een opvolger hebben zijn doorgaans groter: ze hebben gemiddeld een productieomvang (74 nge) die bijna het dubbele is van de bedrijven zonder een opvolger (41 nge). Op de nevenbedrijven in het studiegebied was in 30% van de bedrijven waar het bedrijfshoofd ouder was dan 50 jaar een opvolger aanwezig. Dit percentage ligt hoger dan in de beide vergelijkingsgebieden (25%). Ook hier zijn de bedrijven die overgenomen gaan worden groter (gemiddeld 52 nge) dan die niet overgenomen worden (19 nge).

2.9 Eigendom/pacht/grondprijzen

2.9.1 Eigendom/pacht

De grond is in West-Zeeuwsch-Vlaanderen voor 52% in eigendom bij de gebruikers. Er komt relatief meer pacht (41%) voor dan in geheel Zeeland (36%). In erfpacht is 6% (Zeeland 5%). Overige exploitatievormen maken 1% uit (Zeeland 2%). Op alle bedrijfstypen komt ongeveer evenveel pachtgrond voor. Dit met uitzondering van de melkvee- en fruitbedrijven, waar pachtgrond ongeveer de helft minder voorkomt. Relatief veel van de pachtgrond is eigendom van Belgen: 31%.

2.9.2 Grondprijzen

De grondprijzen in geheel Zeeuwsch-Vlaanderen liggen met gemiddeld f 41.000,- (onverpacht los land, gemiddeld over 1997) onder die van de rest van Zeeland (gemiddeld f 49.000,-) en die van het gehele land (gemiddeld f 45.000,-).

Volgens gegevens van de Dienst Landelijk Gebied uit Goes zijn de gemiddelde grondprijzen in West-Zeeuwsch-Vlaanderen voor onverpacht los bouwland tussen 1990 en 1994 gedaald van gemiddeld circa f 33.000,- in 1990 tot gemiddeld circa f 25.000,- in 1994. Na 1994 zijn de prijzen weer gaan stijgen tot circa f 42.000,- in 1997. In de rest van Zeeland lag de gemiddelde grondprijs in 1997 zo een 30% hoger dan in het studiegebied. Inmiddels liggen de grondprijzen op een hoger niveau.

Op dit moment (1998) liggen deze prijzen rond de f 50.000,- per hectare in het Kustgebied en op gemiddeld f 40.000,- per hectare in de rest van het studiegebied.

2.10 Productie-omstandigheden

2.10.1 Bodemkundige en klimatologische omstandigheden

De bodem van het studiegebied betreft voor het overgrote deel zeekleigronden. Ook komen er zandgronden voor: dit is vooral het geval in het gebied ten zuiden van Aardenburg tot aan de landsgrens en in de gebieden langs de voormalige Passageule. Ook elders duiken er zandkoppen op; met name in de buurt van Biervliet en IJzendijke. De dikte van het kleidek en de zwaarte van de klei variëren lokaal sterk. Dit heeft vooral te maken met de ligging van vroegere neventakken van de Schelde en vroegere zandbanken in en langs deze stromen.

De bodemkundige gesteldheid samen met de waterhuishoudkundige situatie bepalen in sterke mate ook de potenties en beperktheden van het landbouwkundige gebruik. Zeer zware klei heeft in het algemeen beperktere mogelijkheden voor gewassen die in het najaar vanuit de grond geoogst moeten worden (consumptieaardappelen, witlofwortelen, peen). Lichte klei en zavelgronden geven doorgaans minder beperkingen. Als de kleilaag dun is (klei op zand) kunnen er in droge perioden soms wel weer snel vochttekorten in de gewassen optreden. Op zandgronden of lichte zavelgronden kunnen meestal gemakkelijker veel meer gewassen (onder meer tuinbouwteelten) verbouwd worden. Er moet dan wel voldoende bemest worden en de waterhuishouding moet goed zijn.

Het studiegebied ligt in het uiterste zuidwesten van het land: het groeiseizoen begint vroeger dan elders: men kan doorgaans eerder het land bewerken en gaan zaaien en poten. Dit klimaatverschil zou men kunnen benutten voor bijvoorbeeld vroege teelten. Wat de neerslaghoeveelheden betreft moet opgemerkt worden dat het in het zuidwesten minder regent dan elders; dit geldt vooral voor het voorjaar en de zomer. Een goede waterhuishouding is dus vrij essentieel. Veelal ontbreekt momenteel de mogelijkheid om te beregenen in het gebied.

In het zuidwesten en dan vooral langs de Noordzeekust is er meer licht in het groeiseizoen dan elders. Als er genoeg water aanwezig is dan zijn de groeiomstandigheden van de gewassen in het studiegebied in potentie vrij goed.

2.10.2 Verkavelings- en waterhuishoudkundige situatie

Uit kosten oogpunt, werkgemak en om opbrengstverliezen aan randen en kopakkers tegen te gaan is het voordeligst om de cultuurgrond zo dicht mogelijk bij de bedrijfsgebouwen te hebben en dan het liefste in één kavel. Het gemiddeld aantal kavels op de hoofdberoepsbedrijven bedraagt in het studiegebied 5,2. Dit is ongunstiger dan in Zeeland (4,7) en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied (3,9). De gemiddelde kavelsgrootte (7,2 ha) is iets gunstiger dan die in Zeeland (6,6 ha) maar ongunstiger dan die in het Nederlandse Zeekleigebied (9,1 ha). Een flink aantal bedrijven heeft relatief veel kavels: zo heeft een derde van de akkerbouwbedrijven zijn cultuurgrond in 7 kavels of meer liggen. In Zeeland is dit bij een kwart en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied is dit bij minder dan een vijfde het geval.

Een voldoende grootte van de huiskavel is vooral voor de melkveebedrijven van belang. Dit is uit kosten oogpunt het voordeligst en het is gemakkelijk bij het melken van de koeien in de weideperiode: voor een doelmatige melkveehouderij geldt dat 60% van de grond bij huis moet liggen. Van de hoofdberoepsbedrijven met melkkoeien in het studiegebied heeft ruim tweederde minder dan 60% van zijn cultuurgrond bij huis liggen. Dit is relatief ongunstig. Ook in Zeeland is dit zo. In het Nederlandse Zeekleigebied is deze situatie veel gunstiger: ruim de helft heeft een huiskavel die meer dan 60% van de totale bedrijfsoppervlakte uitmaakt.

De verkavelings situatie in het studiegebied laat dus voor veel bedrijven te wensen over: er zou hieraan veel verbeterd kunnen worden.

De afwatering en ontwatering in het gebied is doorgaans goed; dit neemt niet weg dat er lokaal wel enkele knelpunten zijn: het blijft te lang nat of het wordt te snel droog in het groeiseizoen. In het gebied zijn praktisch geen mogelijkheden voor de aanvoer van voldoende zoet water in droge tijden. Dit heeft vooral te maken met het onvoldoende aanwezig zijn van voldoende zoet water. Veel water is zout of brak. Lokaal zijn er wel mogelijkheden (op oude kreekruggen met een voldoende zandpakket). Volgens een studie die uitgevoerd is door ARCADIS Heidemij Advies in opdracht van DELTA Nutsbedrijven en de Adviesdienst Waterbeheer Zeeuws-Vlaamse Waterschappen zouden er in het zuiden van het studiegebied, ongeveer overeenkomend met het gehele deelgebied Sluis-Aardenburg, wel meer mogelijkheden zijn om water te bufferen en te gebruiken voor drogere perioden, nachtvorstbestrijding in de fruitteelt of benutting voor intensievere gewassenteelten (bollen, opengrondsgroente).

Opslag in bassins lijkt hierbij noodzakelijk. Buffering in de aanwezige kreken tegen de landsgrens lijkt niet mogelijk vanwege de minimale droogleggingeis voor de aanliggende landbouwgronden.

2.10.3 Landinrichtingsprojecten

Mede om de externe productie-omstandigheden voor de landbouwbedrijven te verbeteren zijn in het studiegebied de volgende landinrichtingsprojecten van belang (lopend of afgestemd):

- *Sluis-Oostburg*: afgesloten ruilverkaveling;
- *Breskens-Zuidzande*: afgeronde ruilverkaveling met een administratief karakter;
- *Schoondijke*: afgeronde ruilverkaveling met een administratief karakter;
- *IJzendijke-Hoofdplaat*: in uitvoering zijnde ruilverkaveling met een administratief karakter;
- *Biervliet*: afgestemde ruilverkaveling met een administratief karakter;
- *Aardenburg*: afgestemde ruilverkaveling;
- *De Ponte*: experimentele ruilverkaveling met een administratief karakter op basis van vrijwilligheid;
- *Kustgebied*: herinrichtingsproject. Dit project verkeert in het planvoorbereidingsstadium. In de plannen voor dit gebied wordt onder meer voorgesteld circa 600 ha landbouwgronden te gaan bestemmen voor uitbreidingen en aanleg van nieuwe bos-

natuur- landschap en recreatiegebieden. Op dit moment lopen er onderhandelingen om op vrijwillig basis landbouwgronden aan te kopen.

2.11 Vestiging van grote vleesvarkensbedrijven

Zoals al eerder in dit hoofdstuk aangegeven is hebben zich de afgelopen jaren zes zeer grote vleesvarkensbedrijven in het studiegebied gevestigd. De impact van dergelijke bedrijven op de omgeving is zeer groot. Dit betreft zowel de invloed op de huidige totale agrarische structuur als op de eventuele mogelijkheden en potenties van de andere bedrijven. Dit heeft vooral te maken met de mestwetgeving. Deze nieuwe bedrijven hebben waarschijnlijk vele contracten met akkerbouwers in de streek afgesloten om de mest van deze varkens kwijt te raken.

Een indicatie van de grondbehoefte van deze bedrijven is als volgt te bepalen: de mestproductie per benutte vleesvarkensplaats bedraagt per jaar ongeveer 5,5 à 5,8 kilo fosfaat. In de nabije toekomst is dit mogelijk terug te brengen tot 4,7 kilo per vleesvarkensplaats. Uiteindelijk zal er vanaf het jaar 2000 niet meer dan 100 kilo fosfaat per ha per jaar op de grond afgezet mogen worden (80 kilo voor evenwichtsbemesting plus een te accepteren verliesnorm van 20 kilo). Als deze bedrijven bijvoorbeeld te samen 34.000 vleesvarkensplaatsen hebben, betekent dit dat de grondbehoefte van deze bedrijven tussen de 1.600 ha (4,7 kilo fosfaat per varkensplaats en 100 kilo fosfaat per hectare bemesting) en 2.500 ha (5,8 kilo en 80 kilo per hectare) ligt. Een behoefte die waarschijnlijk momenteel met mestcontracten afgedekt is. Dergelijke bedrijven hebben wat de mestproductie betreft dus een grote impact op de streek. Dit betekent ook dat er voor andere bedrijven minder milieuruimte is om een intensieve veehouderijtak erbij te nemen of hun al bestaande tak uit breiden: dergelijke mammoetbedrijven belemmeren dus de potentiële uitbreidingsmogelijkheden van andere bedrijven.

2.12 Conclusies

Concluderend kan er ten aanzien van de structuur van de land- en tuinbouw het volgende worden opgemerkt:

1. het aandeel nevenbedrijven ligt met 26% van het totaal aantal bedrijven net zo hoog als in Zeeland maar hoger dan in het gehele Nederlandse Zeekleigebied (20%);
2. er is sterkere terugloop van het totaal aantal bedrijven dan elders (gem.-2,0% per jaar tegenover -1,1% in Zeeland en -1,4% in het gehele Nederlands Zeekleigebied);
3. grondgebruik: veel bouwland (86%) tegenover in Zeeland 75% en het gehele Nederlandse Zeekleigebied 67%;
4. productie: veel meer akkerbouw dan elders (75% tegenover Zeeland 57% en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied 50%). De overige productie in het studiegebied betreft fruitteelt (7%), overige tuinbouw (3%), melkveehouderij (7%), overige graasdierhouderij (5%) en intensieve veehouderij (3%). Bij meetelling van een aantal mammoetbedrijven omvat de intensieve veehouderijsector circa 7%. Afgezien van

deze nieuwe intensieve veehouderijbedrijven nam de productie de afgelopen jaren in het studiegebied slechts met 1% toe. Dit is minder dan in Zeeland (+3%) en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied (+2%). De akkerbouwproductie liep de afgelopen jaren terug, evenals de overige graasdierhouderij. De melkveehouderij- en de tuinbouwsector groeiden;

5. de totale intensiteit van het grondgebruik gerekend over alle bedrijven en alle sectoren (uitgedrukt in nge/hectare) ligt bijna een kwart onder het Zeeuwse gemiddelde en een derde onder het gemiddelde van het Nederlandse Zeekleigebied;
6. de totale lichte productietoename in combinatie met een snellere afname van het aantal bedrijven dan elders zorgde voor een flinke stijging van de gemiddelde bedrijfsomvang. De gemiddelde omvang per hoofdberoepsbedrijf in het studiegebied ligt evenwel nog 7% onder die van het gemiddelde van Zeeland en 30% onder die van het gemiddelde van het gehele Nederlandse Zeekleigebied;
7. driekwart van de hoofdberoepsbedrijven is een gespecialiseerd akkerbouwbedrijf. Het aantal bedrijven van deze groep is de afgelopen jaren sterker teruggelopen dan in de beide vergelijkingsgebieden. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van deze akkerbouwbedrijven ligt met 41 ha tussen die van Zeeland (38 ha) en het gehele Nederlandse Zeekleigebied (44 ha) in;
8. er zijn relatief veel kleine akkerbouwbedrijven: ruim een derde heeft een bedrijfsoppervlakte van minder dan 30 ha. Verder heeft ruim een derde van de akkerbouwbedrijven een bedrijfsoppervlakte die ligt tussen de 30 en de 50 ha. Nog geen derde van de akkerbouwbedrijven heeft een bedrijfsoppervlakte die meer dan 50 ha bedraagt. Slechts 15 akkerbouwbedrijven (4%) hebben een bedrijfsoppervlakte van meer dan 100 ha;
9. het grondgebruik op de akkerbouwbedrijven is veel extensiever dan elders: meer granen, graszaad en peulvruchten en minder suikerbieten, consumptie- en pootaardappelen. De intensiteit de akkerbouwproductie, uitgedrukt in nge/hectare (nge akkerbouw op de hoofdberoepsbedrijven), ligt bijna een kwart onder die van het gemiddelde van het gehele Nederlandse Zeekleigebied en 10% onder het Zeeuwse gemiddelde. De groei in intensiteit van het bouwlandgebruik in het studiegebied is de afgelopen jaren evenveel geweest als elders;
10. ondanks het extensieve bouwplan komt de bedrijfsomvang van het gemiddelde akkerbouwbedrijf (uitgedrukt in nge per bedrijf), dankzij de gemiddeld iets grotere bedrijfsoppervlakte, overeen met het Zeeuwse gemiddelde; dit ligt wel een kwart onder het gemiddelde van het gehele Nederlandse Zeekleigebied;
11. de overige kwart van de hoofdberoepsbedrijven, in het studiegebied, de niet-akkerbouwbedrijven, zijn gemiddeld ruim een vijfde groter in bedrijfsomvang dan de akkerbouwbedrijven, maar zijn wel kleiner dan elders. Dit geldt niet voor de fruitteeltbedrijven: deze zijn groter dan elders. De bedrijfsontwikkeling van de niet-akkerbouwbedrijven heeft zich de afgelopen jaren beter ontwikkeld dan die van de akkerbouwbedrijven;
12. de gemiddelde leeftijd van de (oudste) bedrijfshoofden komt overeen met die van geheel Zeeland (54 jaar). In het gehele Nederlandse Zeekleigebied is men gemiddeld

- iets jonger. Het opvolgingspercentage komt overeen met dat van Zeeland (41%) maar ligt lager dan in het gehele Nederlandse Zeekleigebied (46%);
13. in het studiegebied komt meer pacht voor (41%) dan in geheel Zeeland (36%);
  14. de grondprijzen in het studiegebied liggen op een lager niveau dan gemiddeld in Zeeland en in het gehele land;
  15. de externe productie-omstandigheden zijn ongunstiger dan elders: zo is het gemiddeld aantal kavels op de hoofdberoepsbedrijven 5,2. In Zeeland is dit 4,7 en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied 3,9. Op de meeste plaatsen zijn momenteel geen of te weinig mogelijkheden voor zoetwaterbenutting (beregenen of bevoeien van gewassen in droge perioden of nachtvorstbestrijding in het voorjaar voor de fruitteelt. Mogelijkheden voor betere zoetwaterbenutting liggen er in het deelgebied Sluis-Aardenburg;
  16. de vestiging van enkele zeer grote nieuwe varkensbedrijven heeft een grote milieu-impact voor het gebied gehad en kan de ontwikkelingsmogelijkheden van de andere bedrijven belemmeren.

3. Financiële positie van de akkerbouw in West-Zeeuwsch-Vlaanderen

3.1 Inkomensvorming en -besteding

Een kenmerkend karakter van agrarische bedrijven is dat het gezinsbedrijven zijn. Op deze bedrijven wordt voornamelijk met eigen arbeid gewerkt, terwijl een aanzienlijk deel van de activa met eigen vermogen is gefinancierd. Omdat de kosten voor eigen arbeid en vermogen geen uitgaven met zich meebrengen, vormen ze een deel van het inkomen voor het boeren- of tuindersgezin. (in bijlage 2 wordt een toelichting gegeven op het begrippenapparaat dat gehanteerd wordt binnen het Bedrijven-Informatienet en wordt aanvullende informatie op dit hoofdstuk gegeven).

Het gezinsinkomen uit bedrijf op het gemiddelde akkerbouwbedrijf in West-Zeeuwsch-Vlaanderen kwam in de vijfjaarlijkse periode 1992/93-1996/97 uit op 52.000 gulden per jaar (tabel 3.1). Dit niveau ligt 25.000 gulden onder het niveau van het gemiddelde akkerbouwbedrijf op de overige zeekleigronde in Nederland. Tussen de jaren zijn de verschillen aanzienlijk: het niveau liep uiteen van -22.000 gulden in het qua prijzen slechte aardappeljaar 1992/93 tot 175.000 gulden in het goede aardappeljaar 1994/95.

Tabel 3.1 De inkomensvorming en -besteding op akkerbouwbedrijven (1992-1996, gld. per jaar)

	West-Zeeuwsch-Vlaanderen	Overige Zeekleigebieden
<i>Algemeen</i>		
- aantal vertegenw. bedrijven	1.100	4.600
- gem. aantal sbe	180	240
- gem. aantal hectare cultuurgrond	39	41
<i>Inkomensvorming</i>		
- bedrijfsinkomen	52.000	77.000
- neveninkomsten	26.000	27.000
- totaal gezinsinkomen	78.000	104.000
<i>Inkomensbesteding</i>		
- belastingen	19.000	25.000
- gezinsbestedingen	53.000	63.000
- besparingen	6.000	16.000

Bron: Bedrijven-Informatienet LEI (bedrijfsomvang tussen 16 en 800 nge).

De ondernemers op de vertegenwoordigde bedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen beschikken over 39 ha en zijn in sbe gemeten beduidend kleiner dan de bedrijven in de overige zeekleigebieden. Ook per sbe blijft het bedrijfsinkomen in West-Zeeuwsch-Vlaanderen achter (290 om 320 gulden). Vooral door uiteenlopende bouwplannen vallen zowel de bedrijfsopbrengsten als de bedrijfskosten in West-Zeeuwsch-Vlaanderen lager uit dan op de bedrijven in de overige zeekleigebieden. Mede door het ontbreken van pootaardappelen blijft het gemiddelde saldo per hectare hakvruchten (suikerbieten en aardappels) in de regio achter. De saldi voor granen en zaden liggen evenwel op een hoger niveau. De saldi voor consumptieaardappelen en suikerbieten liggen duidelijk lager dan elders. Dit ligt vooral aan lagere kilogramopbrengsten: over de oogstjaren 1994, 1995 en 1996 lagen deze voor consumptieaardappelen elders 30% (!) en suikerbieten 8%¹ hoger. In tabel 3.2 worden de kilo-opbrengsten, opbrengstprijzen en saldi van de belangrijkste akkerbouwgewassen uit het studiegebied naast die van het gehele Nederlandse Zeekleigebied gezet.

Tabel 3.2 *Kilogramopbrengsten, opbrengstprijzen en saldi van enkele belangrijke gewassen in West-Zeeuwsch-Vlaanderen en in het gehele Nederlandse Zeekleigebied (gemiddelden over de oogstjaren 1994, 1995 en 1996)*

Gewas	Kilo-opbrengst (ton/ha)		Opbrengstprijs (cent/kg)		Saldo (guldens/ha) ^a	
	West-Zws-Vlaanderen	Nederlands Zeekleigeb.	West-Zws-Vlaanderen	Nederlands Zeekleigeb.	West-Zws-Vlaanderen	Nederlands Zeekleigeb.
Wintertarwe	9,7	9,4	31,3	30,9	3.005	2.718
Zomergerst	5,8	7,4	38,7	36,9	2.493	2.408
Graszaad	1,47	1,46	279,1	255,6	3.046	2.583
Cons.aardappelen	40,0	51,9	26,5	24,0	7.047	7.836
Suikerbieten	57,4	62,0	11,9	12,2	4.830	5.786

^a Saldo inclusief Mac Sharry toeslagen, nevenopbrengsten (stro) en na aftrek loonwerk.

Naast inkomen uit bedrijf zijn er inkomsten van buiten het bedrijf (de zogenaamde neveninkomsten). Behalve via aangewende arbeid buitenshuis betreft het inkomsten uit vermogen en ontvangen uitkeringen via sociale verzekeringen. In West-Zeeuwsch-Vlaanderen droegen de neveninkomsten in betreffende periode voor een derde deel bij aan het totaal gezinsinkomen, dat uit kwam op een gemiddeld jaarniveau van 78.000 gulden. Dit bedrag ligt 31.000 gulden onder het niveau in de overige zeekleigebieden. Ook de totale neveninkomsten voor de West-Zeeuwsch-Vlaamse ondernemers en partners bleven iets achter bij

¹ Uit gegevens van het Instituut voor Rationele Suikerproductie (IRS) van 1996 en 1997 blijkt dat vooral in Flevoland de kilogramopbrengsten van suikerbieten hoger zijn dan elders. Als deze provincie erbuiten gelaten wordt, dan komen de kilogramopbrengsten in het studiegebied overeen met de gemiddelde in de rest van het land. Wel zijn ze iets lager dan die in de rest van Zeeland.

elders. Wel wordt meer via arbeid buitenshuis verdiend, maar de inkomsten uit vermogen en ontvangen uitkeringen bleven achter bij die op bedrijven in de overige zoekleigebieden.

Met name op de kleinere bedrijven wordt veel buiten het bedrijf verdiend. Bedrijven met een omvang beneden de 70 nge verdienden de laatste jaren op deze wijze jaarlijks rond 30.000 gulden, hetgeen ongeveer de helft is van het totaal verdiende inkomen. Het betreft voor tweederde deel inkomen uit arbeid aangewend buiten het bedrijf. Ongeveer 20% wordt ontvangen via sociale verzekeringen. Op de bedrijven met een omvang boven de 70 nge wordt jaarlijks gemiddeld tussen de 15.000 en 20.000 buiten het bedrijf verdiend. De belangrijkste bijdragen komen voort uit vermogen en arbeid. Het aandeel in het totaal verdiende inkomen is op de grotere bedrijven beperkt.

Het totaal gezinsinkomen wordt gedeeltelijk aangewend voor afdrachten aan de fiscus. In de regio betrof het een jaarlijks bedrag van 19.000 gulden, oftewel een kwart van het totaal verdiende gezinsinkomen. Ook landelijk werd een kwart van het inkomen afgestaan aan de belastingdienst. Van het besteedbaar inkomen dat resteert moet op de akkerbouwbedrijven in West-Zeeuws-Vlaanderen gemiddeld een gezin per bedrijf leven. Per bedrijf dat in de steekproef vertegenwoordigd is, wordt er dan ook gemiddeld 10.000 gulden minder uitgegeven aan privé dan in de overige zoekleigebieden, waar gemiddeld 1,1 gezinshuishoudens per bedrijf aanwezig zijn. Naast consumptieve goederen, vallen ook de premies ziektekosten, autokosten, luxe goederen en de waarde van het huurwaardeforfait onder de gezinsbestedingen. Het deel van het besteedbaar inkomen dat resteert, de zogenaamde besparingen, kan worden aangewend voor bedrijfsfinanciering en voor het treffen van toekomstige (pensioen-)voorzieningen. De akkerbouwers in de regio realiseerden een gemiddeld jaarlijks besparingsniveau van slechts 6.000 gulden en blijven daarmee fors achter bij hun collega's op de overige zoekleigebieden in Nederland. Voor een groot deel worden de besparingen bepaald door de opbrengstprijzontwikkelingen van producten uit het bouwplan: ook het technisch en financieel management van het bedrijf zijn hierop van invloed.

Evenals de inkomens fluctueren de besparingen jaarlijks hevig. Zo werd in 1992/93 bijna 23.000 gulden ingeteerd, terwijl in 1994/95 een besparingsniveau van 46.000 gulden resteerde. In 1996/97 hadden de regionale akkerbouwers met 8.000 gulden aan ontsparingen een slecht jaar: de overige zoekleicollega's kwamen met een ontsparingniveau van 29.000 een stuk beroerder uit. Er is een grote spreiding tussen bedrijven in besparingsniveau, hetgeen vooral te maken heeft met de invulling van het bouwplan. In het vrij matige jaar 1996/97 (gemiddeld jaarlijks besparingsniveau van -8.000 gulden), ontspaarde bijna 40% van de bedrijven meer dan 25.000 gulden. Deze bedrijven lagen met hun omvang ongeveer 10 nge onder het gemiddelde. Eén op de vijf bedrijven kon het eigen vermogen via besparingen met meer dan 25.000 gulden versterken.

3.2 Bedrijfsfinanciering

Op de land- en tuinbouwbedrijven vormen de besparingen met de afschrijvingen het overgrote deel van de eigen financieringsmiddelen, die uit bedrijf- en gezinsactiviteiten voortvloeien. De overige eigen middelen komen voort uit ontvangen erfenissen en schenkingen van familie en gerealiseerde boekwinsten bij desinvesteringen. Over een langere termijn gezien vertonen de eigen middelen een stijgende tendens door vooral groeiende afschrijvingen.

De door het Bedrijven-informatienet gerepresenteerde bedrijven in de akkerbouwregio West-Zeeuwsch-Vlaanderen beschikten in de jaren 1992/93 t/m 1996/97 jaarlijks over 92.000 gulden aan financieringsmiddelen (tabel 3.3). Ten opzichte van de akkerbouwbedrijven in de overige zeekelegebieden is dat relatief weinig.

Tabel 3.3 *Herkomst en besteding van financieringsmiddelen op akkerbouwbedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen (1992/93-1996/97, in gulden per bedrijf per jaar)*

	West-Zeeuwsch-Vlaanderen	Overige Zeekelegebieden
<i>Herkomst</i>		
- eigen middelen	77.000	91.000
- vreemde middelen	15.000	44.000
- totaal beschikbaar	92.000	135.000
<i>Besteding</i>		
- aflossingen	17.000	23.000
- bedrijfsinvesteringen	55.000	89.000
- overige bestedingen	20.000	23.000
- totaal besteed	92.000	135.000

Bron: Bedrijven-Informatienet LEI.

Opvallend is dat in het studiegebied bedrijven nauwelijks geld van derden opnemen. Jaarlijks slechts 15.000 gulden, hetgeen betekent dat bijna 85% van de middelen voortkomt uit bedrijf- en gezinsactiviteiten. In de andere zeekelegebieden wordt veel meer geleend van derden en is daardoor jaarlijks 135.000 gulden gemiddeld beschikbaar. Het niveau van de nieuwe leningen schommelde in West-Zeeuwsch-Vlaanderen jaarlijks van 10.000 gulden gemiddeld in 1993/94 tot 22.000 in 1995/96. Na het slechte akkerbouwjaar 1992/93 werden in het daaropvolgende jaar weinig vreemde middelen aangetrokken, mede omdat de eigen middelen weer flink omhoog gingen. Door de geringe opname van vreemde middelen zijn de aflossingen in de regionale akkerbouw ook beperkt: de laatste 5 jaar werd jaarlijks 2.000 gulden meer afgelost dan er werd opgenomen. In de overige zeekelegebieden zien we juist een sterke toename van het vreemd vermogen op individuele bedrijven.

Een groot deel van de beschikbare financieringsmiddelen wordt aangewend voor het financieren van bedrijfsinvesteringen. In West-Zeeuwsch-Vlaanderen 60% en in de overige

kleigebieden zelfs tweederde deel. Agrarische bedrijven investeren veelal eens in de zoveel jaar voor een aanzienlijk bedrag. Behalve het financieren van bedrijfsinvesteringen en het aflossen op langlopende leningen, worden middelen buiten het bedrijf belegd en wordt de liquiditeitspositie op peil gehouden. In West-Zeeuwsch-Vlaanderen en in de overige zee-kleigebieden is dit jaarlijks gemiddeld zo een 20.000 respectievelijk 23.000 gulden geweest.

3.3 Financiële ruimte

Voldoende eigen financieringsmiddelen zijn van groot belang om een goede solvabiliteit te houden. Financiering van de investeringen met vreemd vermogen is immers aan grenzen gebonden. De jaarlijkse kasstroom van een bedrijf moet voldoende zijn om de rente- en aflossingsverplichtingen over het geleende vermogen te dragen. De kasstroom kan omschreven worden als het saldo van de met de operationele activiteiten van bedrijf en gezin samenhangende ontvangsten en uitgaven. De kasstroom minus met de betaalde rente en verrichte aflossingen op bestaande leningen geeft de netto kasstroom weer, oftewel de financiële ruimte die resteert om financieringslasten over nieuw op te nemen leningen te dragen.

Tabel 3.4 Financiële positie op akkerbouwbedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen (1992/93-1996/97) in gulden per bedrijf per jaar

	West-Zeeuwsch-Vlaanderen	Overige Zeekleigebieden
Kasstroom	63.000	96.000
w.v.:		
- bruto-besparingen	21.000	36.000
- afschrijvingen	42.000	60.000
Betaalde rente	15.000	20.000
Aflossingen	17.000	23.000
Netto Kasstroom	31.000	53.000
Leencapaciteit	235.000	415.000

Bron: Bedrijven-Informatienet LEI.

Omdat de kasstroom jaarlijks sterk schommelt is het voor een goede beoordeling van de financieringsruimte van een bedrijf van belang de toekomstige kasstroom op middellange termijn te schatten. Naast een positieve netto kasstroom moet bij het opnemen van een extra lening aan andere voorwaarden worden voldaan, zoals goed ondernemerschap, een minimale solvabiliteit en het bieden van voldoende zekerheden. De akkerbouwbedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen genereerden jaarlijks een kasstroom van gemiddeld 63.000 gulden, ruim 33.000 gulden beneden het niveau elders in de zee-kleigebieden (tabel 3.4).

Door de vrij lage financieringslasten over de periode 1992-1996 resteerde jaarlijks een beschikbare financiële ruimte voor het opnemen van nieuwe leningen (netto kasstroom) van 31.000 gulden. Globaal gesteld levert een netto-kasstroom van 31.000 gulden (bij 6,5% rente en jaarlijks 8% aflossing) de mogelijkheid om ongeveer 215.000 gulden extra te lenen. Het betreft hier een gemiddeld cijfer. De spreiding tussen bedrijven is vaak groot: van alle akkerbouwbedrijven in Nederland overtreft op ongeveer 25 à 30% op middellange termijn de financieringslasten de gegenereerde kasstroom. Het is aannemelijk dat ook in West-Zeeuwsch-Vlaanderen deze situatie zich voor doet. Om een goed beeld te kunnen verstrekken over het toekomstperspectief van bedrijven zijn ook zaken als achterstandsinvesteringen en het wel of niet beschikken over een opvolger van belang (zie hoofdstuk 2).

3.4 Investeringsen

De financieringsbehoefte wordt vooral veroorzaakt door het verrichten van investeringen in het bedrijf. Gedurende de periode 1992-1996 hebben de regionale akkerbouwers per jaar 55.000 in het bedrijf geïnvesteerd (tabel 3.5). Hun landelijke collegae overtroffen dit bedrag met 34.000 gulden. De jaarlijkse investeringen schommelen behoorlijk: in de qua resultaten magere jaren 1992 en 1996 werd summier geïnvesteerd. Ook in 1993 deed de invloed van het jaar 1992 zich gelden. Met name 1995 was een topjaar: er werd voor een ton in het bedrijf geïnvesteerd. In dat jaar is veel grond aangekocht. De investeringen in het machinepark zijn gelijkmatig over de jaren verdeeld. Interesse voor het aankopen van grond (en/of productierechten) is er dan ook vooral in jaren met inkomenspieken en dus veel eigen gegenereerde financieringsmiddelen.

Tabel 3.5 *Bedrijfsinvesteringen naar verschillende categorieën op akkerbouwbedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen en in de overige zeekelegebieden (periode 1992/93 t/m 1996/97, gemiddeld per bedrijf in guldens per jaar)*

	West-Zeeuwsch-Vlaanderen	Overige Zeekelegebieden
Immateriële activa	0	3.000
Grond	31.000	30.000
Werktuigen, machines	19.000	34.000
Bedrijfsgebouwen	5.000	22.000
Totaal	55.000	89.000

Bron: Bedrijven-Informatienet LEI.

In de overige zeekelegebieden werd vooral gedurende de laatste jaren veel geïnvesteerd. Deze bedrijven kochten in de periode 1992/93 t/m 1996/97 relatief minder grond aan en hebben ten opzichte van West-Zeeuwsch-Vlaanderen veel geld uitgegeven aan bedrijfsgebouwen. Er is relatief ook meer geld in deze periode vastgelegd in het machinepark, hoewel de bedrijven ook 60 nge groter zijn. In West-Zeeuwsch-Vlaanderen heeft de laatste vijf jaar de bedrijfsuitrusting iets minder centraal gestaan dan elders (het is mogelijk dat in de periode hiervoor juist veel in geïnvesteerd is). Een deel van de bedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen, die gemiddeld relatief klein zijn, heeft een inhaalslag gemaakt ten aanzien van de bedrijfsomvang om zodoende het bedrijf meer toekomstperspectief te bieden. Door de kleiner wordende marges, al jaren daalt de rentabiliteit op akkerbouwbedrijven structureel, moeten bedrijven (blijven) groeien om voldoende inkomen voor gezin en bedrijf te genereren.

3.5 Balans

Op de balans staat de actuele waarde van de op de bedrijven aanwezige productiemiddelen en overige bezittingen, evenals de manier waarop deze bezittingen zijn gefinancierd. De door het Bedrijven-Informationet gerepresenteerde primaire akkerbouwbedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen beschikten eind april 1997 over een gemiddeld balanstotaal van bijna 1,7 miljoen gulden. Dit ligt iets boven het niveau in de overige zeekelegebieden. Belangrijkste oorzaak is het geld dat vast ligt in de grond in eigendom. In de overige zeekelegebieden wordt relatief een belangrijk deel van de grond, en dan met name in de Flevopolder, in erfpacht aangehouden. Het erfpachtrecht staat niet gewaardeerd op de balans, maar vertegenwoordigt wel een aanzienlijke waarde. Doordat deze bedrijven een groot deel van de grond niet volledig financieren verschilt de uiteindelijke behoefte aan vreemd vermogen tussen West-Zeeuwsch-Vlaanderen en de overige zeekelegebieden nauwelijks en beloopt gemiddeld rond de 3 ton per bedrijf. Opvallend feit is dat de regionale bedrijven in West-Zeeuwsch Vlaanderen desondanks beduidend minder aan rente en aflossing betalen. Een belangrijke reden zal het grote aandeel van de relatief goedkope familieleningen hierin zijn. Per bedrijf wordt gemiddeld voor 165.000 gulden een beroep op vermogen van familie gedaan. Doordat de Zeeuwse bedrijven relatief veel grond in eigendom hebben beschikken ze ondanks hun gemiddeld kleinere bedrijfsomvang over meer eigen vermogen. Met een gewaardeerd eigen vermogen van bijna 1,4 miljoen gulden resteerde er eind april 1997 een hoge solvabiliteit van 82%, 1% meer dan in de overige zeekelegebieden. Ten opzichte van veehouderij- en tuinbouwtakken scoort de akkerbouw hoog in solvabiliteit.

Tabel 3.6 Gemiddelde balans van akkerbouwbedrijven per 30-4-1997,(1.000 gulden)

	West-Zeeuwsch-Vlaanderen	Overige Zeekleigebieden
<i>Activa</i>		
- grond en gebouwen	1.132	912
- overige materiele + immat. activa	322	455
- financiële en vlottende activa	244	311
Totaal	1.698	1.678
<i>Passiva</i>		
- lang vreemd vermogen	294	299
- banken	125	232
- familie	165	60
- overheid	1	6
- overig	3	1
- kort vreemd vermogen	12	22
- eigen Vermogen	1.392	1.357
Totaal	1.698	1.678
Solvabiliteit (%)	82	81

Bron: Bedrijven-Informatienet LEI.

3.6 Conclusies

1. De akkerbouwers in West-Zeeuwsch-Vlaanderen hebben in de jaren 1992-1996 vrij lage inkomens uit het bedrijf gegenereerd.
2. Van het totaal gezinsinkomen, ter waarde van 78.000 gulden, werd een derde deel buiten het bedrijf verdiend. Vooral de kleinere bedrijven zijn sterk afhankelijk van de neveninkomsten en dan vooral uit arbeid en sociale verzekeringen.
3. De behaalde saldo's per hectare van granen en graszaad liggen hoger dan in het gehele Nederlandse Zeekleigebied. De behaalde saldo's van consumptieaardappelen en suikerbieten liggen lager dan elders. Dit komt vooral door de lagere gemiddelde kilogramopbrengsten per hectare: consumptie-aardappelen elders 30% hoger en suikerbieten 8% hoger.
4. Vrij magere inkomens, beperkte gezinsbestedingen en relatief toch flinke afdrachten aan de fiscus resulteerden in een jaarlijks besparingsniveau van 6.000 gulden.
5. Er werden de laatste 5 jaar weinig financieringsmiddelen van derden opgenomen. Mede door toch nog een redelijk niveau aan eigen financieringsmiddelen had men jaarlijks de beschikking over ruim 90.000 gulden aan middelen.
6. Ongeveer 60% hiervan werd vastgelegd in het bedrijf, beduidend minder dan in de overige zeeklei-gebieden. Vooral in de betere opbrengstjaren heeft een deel van de

bedrijven zich gericht op schaalvergroting door aankoop van grond. De modernisering van de bedrijfsgebouwen had de laatste 5 jaar in doorsnee minder prioriteit.

7. Tegenover de gemiddeld vrij lage kasstroom stond relatief een beperkt bedrag aan financieringslasten over het aanwezige vreemd vermogen. Het grote aandeel van familieleningen in het lang vreemd vermogen is hier debet aan.
8. Mede hierdoor is er in doorsnee nog een aardige financiële ruimte beschikbaar om nieuwe leningen van financiële instellingen op te nemen.
9. De solvabiliteit (eigen vermogenspositie) en mede daardoor ook de te bieden zekerheid (veel grond in eigendom) is op de akkerbouwbedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen goed.

4. Situatie in de deelgebieden

In het studiegebied worden, zoals al eerder in paragraaf 2.1 aangegeven is, drie deelgebieden onderscheiden, namelijk 'Kust', 'Sluis-Aardenburg' en 'Oostburg-Biervliet'. In bijlage 3 zijn de belangrijkste landbouwkundige kengetallen van deze drie deelgebieden weergegeven.

Hierna komen in het kort de belangrijkste verschillen tussen deze deelgebieden aan de orde.

4.1 Kustgebied

Het 'Kustgebied' is met ruim 4.000 ha het kleinste deelgebied. De intensiteit van het grondgebruik, uitgedrukt in nge per hectare, is vergeleken met de andere twee deelgebieden het laagst. De grond wordt er relatief extensief gebruikt: 12% onder het gemiddelde van het gehele studiegebied. Er is veel bouwland en de akkerbouw overheerst: andere productierichtingen komen relatief minder voor dan elders. Voorts zijn er relatief veel nevenbedrijven (32%), ligt het percentage oudere bedrijfshoofden er hoger (71% is ouder dan 50 jaar) en is er minder opvolging (slechts 34%) dan elders. De verkavelings situatie is er ongunstiger dan elders. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte komt wel overeen met dat van het gehele studiegebied maar de gemiddelde bedrijfsomvang ligt door het extensievere grondgebruik zo'n 10% onder die van het gehele studiegebied. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte en -omvang per hoofdberoepsbedrijf is de afgelopen jaren wel vooruit gegaan maar veel minder dan in de andere deelgebieden.

4.2 Sluis-Aardenburg

Het deelgebied Sluis-Aardenburg is met ruim 5.000 ha iets groter dan het Kustgebied. De intensiteit van het grondgebruik is vergeleken met de andere twee deelgebieden het hoogst: dit ligt 10% boven het gemiddelde van het gehele studiegebied. Er is relatief veel minder akkerbouw. Ruim een derde van de productie betreft andere productierichtingen. Ruim een kwart betreft de veehouderij. Er komen relatief meer nevenbedrijven voor dan in het gehele studiegebied. De gemiddelde bedrijfsomvang van de hoofdberoepsbedrijven ligt iets onder het gemiddelde van het gehele studiegebied. De akkerbouwbedrijven zijn gemiddeld zo'n 10% kleiner dan die in het gehele studiegebied. In het gebied komen enkele zeer grote fruitteeltbedrijven voor. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte en -omvang per hoofdberoepsbedrijf is de afgelopen jaren flink vooruit gegaan maar ligt nog wel onder dat van Oostburg-Biervliet. Dit kwam vooral doordat in dit deelgebied het totaal aantal bedrijven

in vergelijking met de andere deelgebieden sterker terugliep. Het percentage bedrijfshoofden dat ouder is dan 50 jaar ligt lager dan in de andere gebieden. Het opvolgingspercentage is gemiddeld (41%). De verkavelings situatie is iets gunstiger dan in het Kustgebied maar ongunstiger als in Oostburg-Biervliet.

4.3 Oostburg-Biervliet

Het deelgebied Oostburg-Biervliet (ruim 14.000 ha) is verreweg het grootst in oppervlakte: 60% van het gehele studiegebied. De intensiteit van het grondgebruik komt overeen met het gemiddelde van het gehele studiegebied. De akkerbouw is ook hier verreweg de grootste productierichting: de niet-akkerbouwproductie maakt ruim een vijfde van de totale productie uit. Het percentage nevenbedrijven ligt met 23% onder het gemiddelde (26%). De gemiddelde bedrijfsoppervlakte en -omvang is gunstiger dan in de andere deelgebieden. Zo ligt de gemiddelde bedrijfsomvang van de hoofdberoepsbedrijven in 'Oostburg-Biervliet' zo'n 8% boven het gemiddelde in 'Sluis-Aardenburg' en zo'n 16% boven dat in het 'Kustgebied'.

De leeftjidsverdeling van de bedrijfshoofden komt ongeveer overeen met gemiddelde beeld in het studiegebied: twee derde is ouder dan 50 jaar. Dit geldt ook voor de opvolgingssituatie: 41% van de bedrijfshoofden boven 50 jaar heeft een opvolger. De verkavelings situatie in 'Oostburg-Biervliet' is gunstiger dan in de andere deelgebieden.

5. Ruimtelijke ordening

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het ruimtelijk beleid ten aanzien van het studiegebied. Centrale vraag hierbij is in welke mate dit beleid kansen biedt dan wel belemmeringen opwerpt voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw. Ruimtelijk beleid wordt op verschillende bestuurlijke niveaus ontwikkeld. In dit hoofdstuk komen achtereenvolgens aan de orde: het beleid van de Rijksoverheid, het provinciale en het gemeentelijke beleid. Hierbij is het nationale en provinciale beleid richtinggevend. Het gemeentelijke beleid is voor de individuele burger en ondernemer bindend.

5.2 Nationaal ruimtelijk beleid

Op nationaal niveau geven een aantal sectorale beleidsnota's, zoals de Structuurnota Landbouw, het Natuurbeleidsplan, de Nota kiezen voor Recreatie, de Nota Landschap en het Bosbeleidsplan de ontwikkelingsrichting aan van de functies in het landelijk gebied. De Vierde Nota over de ruimtelijke ordening extra (Vinex), het Nationaal Milieubeleidsplan (plus) en de Derde Nota Waterhuishouding vormen hiervoor het richtinggevend beleidskader.

Het Structuurschema Groene Ruimte (1993, deel 3: Kabinetsstandpunt) vormt de weerslag en de integratie van het strategisch karakter van het sectorbeleid en het richtinggevend beleidskader van het facetbeleid. Voor West-Zeeuwsch-Vlaanderen is dit Structuurschema met name van belang doordat delen van het studiegebied in dit Structuurschema de aanduiding 'kern- en/of natuurontwikkelingsgebied' hebben gekregen. Dit betreft het gebied pal achter de kust en de naast gelegen gronden langs de Passageule, het Uitwateringskanaal naar de Wielingen en de Sint Kruis kreek. Hierdoor zou er een versterking optreden van de ecologische hoofdstructuur tussen de Braakman, de Kust en het krekengebied tegen de landsgrens.

Het ruimtelijk beleid voor de ecologische hoofdstructuur is gericht op het instandhouden van de voor behoud, herstel en ontwikkeling wezenlijke kenmerken en waarden.

Voor het instandhouden van de kerngebieden geldt een basisbescherming. Dit betekent onder meer het handhaven van de bestaande bodemopbouw, -relief en -structuur; waterhuishouding, natuurlijke processen, ontsluiting, rust, landschapsstructuur en kwaliteit van bodem, water en lucht. Het rijksbeleid staat ingrepen en ontwikkelingen in en in de onmiddellijke nabijheid van de kerngebieden niet toe, indien deze de wezenlijke kenmerken of waarden van het kerngebied aantasten. Alleen bij een zwaarwegend maatschappelijk belang kan hiervan worden afgeweken.

De basisbescherming voor natuurontwikkelingsgebieden is gericht op het voorkomen van onomkeerbare ingrepen. In deze gebieden is niet toegestaan: woningbouw, wegenbouw/infrastructuur, industrie, grotere bebouwingscomplexen, peilverlagingen en nieuwvestiging van agrarische bedrijven tenzij dit van belang is voor het beheer van het gebied. Verder is deze basisbescherming afhankelijk van het gewenste natuurdoeltype (vastgelegd in gebiedsperspectief/gebiedsvisie). Het rijksbeleid staat ingrepen en ontwikkelingen in en in de onmiddellijke nabijheid van de nog niet gerealiseerde natuurontwikkelingsgebieden niet toe indien deze leiden tot het onomkeerbaar verloren gaan van de ontwikkelingsmogelijkheden van deze gebieden. Alleen bij een zwaarwegend maatschappelijk belang kan hiervan worden afgeweken. De aanwezigheid van een dergelijk belang moet op basis van voorafgaand onderzoek worden vastgesteld. Hierbij moet tevens worden nagegaan of aan dit belang niet redelijkerwijs elders of op een andere wijze tegemoet kan worden gekomen. Voor gerealiseerde natuurontwikkelingsgebieden geldt hetzelfde beschermingsbeleid als voor de kerngebieden. Verder is het beleid erop gericht om verbindingzones te realiseren die de verbreiding, migratie en uitwisseling van soorten tussen en binnen kerngebieden mogelijk moeten maken.

Naast de aanduiding 'kern- en/of natuurontwikkelingsgebied' is voor het studiegebied de aanduiding 'recreatief-toeristisch gebied' langs de kust van belang. Het ruimtelijk rijks-overheidsbeleid is hierbij gericht op het instandhouden van de recreatief-toeristische basisstructuur en het waarborgen van de kwaliteit en duurzaamheid daarvan.

Van indirect belang voor het studiegebied is ook de realisering van de EHS (Ecologische Hoofdstructuur) op andere plaatsen in het land. Mede door de relatief lage grondprijzen in het studiegebied kan het studiegebied als een aantrekkelijk gebied beschouwd worden voor bedrijven die elders hiervoor weg moeten of weg geruild worden. Zo is er een landelijke taakstelling tot het jaar 2.018 van in totaal 100.000 ha reservaatgebied en 50.000 ha natuurontwikkelingsgebied. Van deze 150.000 ha is reeds 60.000 ha gerealiseerd; 90.000 ha moet dus nog verworven worden. Voor het studiegebied geldt dat als er zich bedrijven hervestigingen deze veelal uit Noord-Brabant afkomstig zijn: in Noord-Brabant is van de bijna 21.000 ha reservaat- en natuurontwikkelingsgebied bijna eenderde gerealiseerd; tweederde moet dus nog verworven worden. Ook in de nabije toekomst kunnen dus nog zich vestigende bedrijven om deze reden in het studiegebied verwacht worden. Dit geldt overigens ook voor agrarische bedrijven die uitgekocht worden voor zich uitbreidende steden en nieuwe wegen in Noord-Brabant.

Naast het Structuurschema Groene Ruimte is de Actualisering van de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra (december 1996; Planologische Kernbeslissing Nationaal Ruimtelijk Beleid) van belang. Voor geheel Zeeland wordt in deze nota tot 2010 een 'verstedelijkingsopgave' toegestaan van 3.000 woningen (0 tot 6.000 woningen) en 61 ha bedrijfsterrein. Zeeuwsch-Vlaanderen wordt hierin niet genoemd. Wel wordt in deze nota het westelijk deel van het studiegebied (waarbij de oostgrens net ten oosten van Breskens, Schoondijke en Waterlandkerkje loopt) aangeduid met 'blauwe koers': deze koers staat voor ruimtelijke en in delen ook economische integratie van verschillende functies, waarbij specifieke regionale kwaliteiten richtinggevend zijn. Het oostelijk deel van het studiegebied wordt aangeduid met 'bruine koers': deze koers is gericht op de ontwikkeling van de land-

bouw in een ruimtelijk mozaïekpatroon met andere functies, waarbij de landbouw de overheersende functie is.

5.3 Provinciaal ruimtelijk beleid

Relatief recent, namelijk in september 1997, is door Gedeputeerde Staten van Zeeland het Streekplan Zeeland vastgesteld. Met het Streekplan Zeeland geeft het bestuur van de provincie Zeeland aan hoe de provincie tot 2005 het best kan worden ingericht.

Voor het studiegebied zijn de volgende zaken van belang:

- a) de 'kern' Oostburg wordt aangeduid als dragende kern: zij vervult een centrumfunctie voor de regio. Vestiging van bedrijven en mensen van buiten de regio dient zoveel mogelijk opgevangen te worden in dergelijke kernen. Aan de noordoostkant van Oostburg wordt een bedrijfsterrein voorzien met een regionale opvangfunctie. De andere dorpen zijn allen aangeduid als 'woonkern': woningbouw en de vestiging van bedrijven dient afgestemd te worden op de plaatselijke behoefte;
- b) 'wonen' buiten de dorpen wordt geremd. Er zijn echter enkele uitzonderingen om toch in het buitengebied te kunnen bouwen. In de regel geldt één huis bij een boerderij. Een tweede bedrijfswoning wordt alleen toegestaan als de behoefte daaraan via de bedrijfsomvang en de bedrijfsvoering kan worden aangetoond. Bovendien moet dan eerst worden gekeken of er geen andere agrarische bedrijfswoningen in de buurt beschikbaar zijn. Voor niet-agrarische bedrijven is één woning zonder meer de limiet. Bestaande burgerwoningen in het buitengebied kunnen, als zij aan vervanging toe zijn op dezelfde plaats worden herbouwd. Beperkte uitbreiding is toelaatbaar. In buurtschappen mag onder bepaalde voorwaarden worden gebouwd (onder meer door 'inbreiding');
- c) 'recreatieconcentratiepunten' zijn in het streekplan aangeduid nabij de kernen Sluis, Aardenburg, Cadzand en Breskens en voorts lang de kust bij Nieuwvliet-Bad, Cadzand-Bad en bij Groede. Eveneens bevindt zich een concentratiepunt ten zuiden van de Braakmankreek. De aanduidingen zijn slechts indicatief; begrenzing van de concentraties vindt plaats in verder op te stellen visies;
- d) het gehele deelgebied 'Kust' is in het Streekplan aangeduid als 'recreatieve ontwikkelingszones'. Het Streekplan vermeldt het volgende over dit gebied: er zijn kansen aanwezig voor de verdere ontwikkeling van de strandrecreatie en voor uitbouw van het verblijf- en dagrecreatieve product in combinatie met verbetering van de omgevingskwaliteit;
- e) het westelijke deel van het studiegebied (het westelijke deel langs de lijn Nummer Eén-Schoondijk-Oostburg-Graaf Jansweg-landsgrens) is op de kaart bij het Streekplan bruin gekleurd hetgeen betekent: 'agrarische en specifieke regionale kwaliteiten richtinggevend (ontwikkelingszone plattelandstoerisme)'. In dit gebied is het ruimtelijk beleid gericht op het bieden van kansen in het landelijk gebied voor de ontwikkeling van kleinschalige recreatieve voorzieningen en behoud en ontwikkeling van recreatieve potenties van het gebied. De nadruk ligt op verbre-

ding van het dagrecreatieve aanbod. Met plattelandstoerisme wordt tegelijkertijd beoogd het toeristisch product te verbreden en extra inkomensmogelijkheden voor landbouwers te bieden;

- f) gebieden rondom grote waterlopen, krekens, Het Zwin, het Grote Gat, De Braakman en de Passageule zijn aangeduid als gebieden waar de 'ecologische ontwikkeling' richtinggevend moet zijn. Doel is hierbij te komen tot een vergroting van de bestaande natuurkerngebieden dan wel het ontwikkelen van nieuwe kerngebieden;
- g) het gebied dat ligt tussen de Graaf Jansweg, Passageule, landsgrens en de Braakman is aangeduid als een gebied met te 'ontwikkelen landschapswaarden': de landschapsstructuur in deze gebieden kan met betrekking tot bos en natuurontwikkeling beter geaccentueerd worden. Deze kunnen aansluiten met natuurstreefbeelden rondom de Passageule;
- h) het gebied dat globaal ligt tussen Nummer Eén, Schoondijke, Oostburg, Waterlandkerkje, IJzendijke en de Braakman is op de kaart van het Streekplan geel gekleurd: dit is een gebied waar de 'agrarische ontwikkeling richtinggevend' is. Deze gebieden hebben een agrarische hoofdfunctie. Een flexibele, duurzame en concurrerende agrarische ontwikkeling is gewenst.

Wat het agrarisch vestigingsbeleid betreft geldt het volgende:

- *glastuinbouw*
Nieuwvestigingen worden alleen toegestaan op projectlocaties. In West-Zeeuwsch-Vlaanderen is geen projectlocatie aangegeven in het Streekplan. Buiten de aangewezen concentraties is glastuinbouw slechts toelaatbaar als een beperkte ondersteunende neventak (2.000 m²) op een bestaand agrarisch bedrijf, mits dit landschappelijk en milieuhygiënisch aanvaardbaar is;
- *varkens- en pluimveehouderij*
Momenteel (voorjaar 1998) wordt een herziening van het vorig jaar vastgestelde streekplan voorbereid: in de bruine gebieden waar de 'agrarische en specifieke regionale kwaliteiten' als maatstaf worden gehanteerd, mogen alleen bestaande bedrijven eenmalig en beperkt uitbreiden. Starten of uitbreiden van een neventak wordt uitgesloten. Tot nu toe gold daar de minder stringente begrenzing: er mocht nu nog een neventak varkens of pluimveehouderij worden gevestigd met een omvang van maximaal 1.000 m². Nieuwvestigingen zijn volgens het al geldende streekplan niet mogelijk. In de gele gebieden met de kwalificatie 'agrarische ontwikkeling richtinggevend' gaat na herziening van het streekplan de norm van maximaal 1.600 m² gelden als het een neventak betreft. Bovendien moet de grootte van de neventak overeenkomen met het werk van een halve arbeidskracht. Toepassing van deze twee criteria betekent (volgens provinciale normen en criteria): voor het houden van vleesvarkens wordt maximaal 1.600 m² vergund, voor zeugen 750 m², voor leghennen afhankelijk van het stalsysteem tussen de 600 m² en 1.000 m² en voor vleeskuikens 1.500 m². Nieuwe vestigingen en omschakelingen zijn dan niet meer mogelijk. Tot nu toe was de ontwikkeling van een tak intensieve veehouderij, mits deze afgestemd was op de beschikbare milieuruimte, in deze gebieden wel mogelijk. Ook nieuwvestiging was

tot nu toe beperkt mogelijk in deze gebieden. Per gemeente was dit beperkt tot enkele bedrijven. Bovendien moest de nieuwvestiging het gevolg zijn van een bedrijfsverplaatsing ter oplossing van een knelpunt elders en er moet aangetoond worden dat er geen leegstaand agrarisch bedrijf in de buurt is. Bestaande varkens- of pluimveebedrijven mogen beperkt uitbreiden (het Zeeuwse provinciebestuur kon op basis van bestaande jurisprudentie hier niet omheen). Bedrijven met een hoofdtak minder dan 1.000 m² stalvloeroppervlakte mogen 20% uitbreiden. Voor bedrijven met meer dan 1.000 m² vloeroppervlakte geldt hetzelfde, mits zij eenmalig mogen uitbreiden. Bedrijven met meer dan 5.000 m² mogen eenmalig maximaal 10% uitbreiden;

- *melkveehouderij*

Inplaatsing van melkveebedrijven is overal volgens het huidige streekplan mogelijk, mits dit afgestemd is op de lokale mest- en ammoniakruimte en de overige functies van het gebied. In het studiegebied zijn op het gebied van nieuwe infrastructuur van belang de werkzaamheden voor het project 'Duurzaam Veilig'. Hiervoor worden 'knippen' in wegen aangelegd, komen nieuwe rotondes en worden (provinciale) wegen verbreed. Verder wordt het landbouwverkeer van het doorgaande verkeer gescheiden. Dit heeft voor de land- en tuinbouwsector nogal wat omrijdingen naar diverse percelen tot gevolg. Net aan de oostkant van het studiegebied wordt de Vaste Oeververbinding Westerschelde naar Zuid-Beveland aangelegd (Terneuzen-Ellewoutsdijk). Er zullen hiervoor geen toevoerwegen door het studiegebied worden aangelegd.

5.4 Gemeentelijk ruimtelijk beleid

Gemeente Oostburg

Op het ogenblik is voor het buitengebied van de gemeente Oostburg het bestemmingsplan buitengebied uit 1978 nog geldend. Er worden voor het buitengebied van Oostburg twee nieuwe bestemmingsplannen ontworpen: 'Kustgebied' (in de loop van 1999/2000 en 'Landelijk Gebied'. Het ontwerp-plan 'Landelijk Gebied', heeft in april ter inzage gelegen; hierop heeft men bezwaren kunnen indienen bij de Gemeenteraad. Aan het eind van het voorjaar van 1998 hebben er hoorzittingen plaats gevonden. Dit plan is op 18 juni 1998 door de Gemeenteraad vastgesteld. Hierna moet nog goedkeuring volgen van Gedeputeerde Staten van Zeeland. Die wordt in oktober 1998 verwacht (N.B. beroepszaken kunnen lopen tot de Raad van State; soms gaan hier wel drie of vier jaar overeen).

In dit nieuwe bestemmingsplan (evenals in het plan 'Kustgebied') wordt het vestigen van nieuwe intensieve veehouderijbedrijven onmogelijk gemaakt. Verder mogen bestaande intensieve veehouderijbedrijven boven 5.000 m² bedrijfsoppervlakte niet meer uitbreiden; intensieve veehouderijbedrijven waarvan de bedrijfsoppervlakte minder dan 5.000 m² is mogen maximaal met 2 x 10% bedrijfsvloeroppervlakte uitbreiden evenwel met maximum tot 5.000 m². Akkerbouwbedrijven die een neventak kippen of varkens erbij willen gaan doen mogen dit tot een bedrijfsvloeroppervlakte van 1.000 m². Nieuwe melkveebedrijven

mogen zich vestigen als ze de bestaande agrarische bebouwing overnemen (bestaand bouw-blok). Nieuwvestigingen op open land zijn niet (meer) mogelijk.

Er zijn in gemeente Oostburg geen uitbreidingsplannen voorzien voor de diverse dorpskernen. Men wil soms wel uitbreiden, maar krijgt hier geen toestemming voor van de provincie. Het beleid richt zich op herstructurering en inbreiding. Verder heeft de gemeente Oostburg een beperkend beleid ten aanzien van kamperen bij de boer: ten noorden van de provinciale weg Sluis-Nieuwvliet-Groede-Breskens mogen er in de gemeente Oostburg geen nieuwe mini-campings meer bijkomen. Aan de St. Jansdijk te Nieuwvliet is een land-schapscamping voorzien.

Gemeente Sluis-Aardenburg

Op het ogenblik zijn er in de gemeente Sluis-Aardenburg twee bestemmingsplannen buitengebied geldend: 'Buitengebied Sluis' en 'Buitengebied Aardenburg'. Het huidige bestemmingsplan 'Buitengebied-Sluis' is rechtsgeldig sinds december 1977 en op het facet intensieve veehouderij herzien in 1995. Het bestemmingsplan 'Buitengebied Aardenburg' is rechtsgeldig sinds 1984 en op het facet intensieve veehouderij herzien in 1996. Deze beide plannen worden op het ogenblik integraal herzien.

Nieuwvestigingen van intensieve veehouderijbedrijven is in de huidige bestemmings-plannen niet mogelijk (dit in tegenstelling dus tot wat voor kort mogelijk was in de buurgemeente Oostburg). Tot 1995 resp. 1996 was het mogelijk om op een bestaand land-bouwbedrijf een intensieve veehouderijtak erbij te nemen of hierop over te schakelen. In de facetherziening is het mogelijk om op een bestaand landbouwbedrijf een intensieve veehouderijtak erbij te gaan doen tot 1.500 m² stalruimte en met vrijstelling tot 3.000 m². Bedrijven die al intensieve veehouderij hebben mogen uitbreiden met 20%. Dit zijn de voorstellen van de gemeente. Evenwel Gedeputeerde Staten van Zeeland heeft deze herziening niet goedgekeurd. De gemeente is hierop in beroep gegaan bij de Raad van State. Deze procedure is inmiddels afgerond. De Raad van State heeft Gedeputeerde Staten in het gelijk gesteld. Op dit moment bevindt de integrale herziening bestemmingsplan buitengebied zich in de concept-fase. In afwachting hiervan worden er geen vergunningen voor uitbreidingen afgegeven.

Aan nieuwvestigingen van melkveebedrijven op bestaande bouwblokken van akker-bouwbedrijven worden geen beperkingen opgelegd. Glastuinbouw als neventak is toegestaan tot 500 m². Voor de kernen Sluis en Aardenburg zijn voor de komende jaren geen of slechts zeer beperkte uitbreidingsplannen voorzien.

Gemeente Terneuzen

Op het ogenblik is voor het meest oostelijke deel van het studiegebied het bestemmingsplan Buitengebied van de gemeente Terneuzen geldig. Dit bestemmingsplan is in 1976 vastgesteld.

De landbouwgronden in het buitengebied van Biervliet vallen voor het merendeel in het agrarisch gebied 'A'. Rondom Biervliet geldt de bestemming agrarisch gebied 'B'.

Voor agrarische gebied 'A' geldt dat geen nieuwe vestigingen van intensieve veehouderijbedrijven zijn toegestaan. Percelen met een indertijd al afwijkende bestemming (bijvoorbeeld agrarisch loonwerk, graanopslag) mogen dit continueren. Er mag geen intensieve veehouderijtak bij een bestaand landbouwbedrijf mag komen. Wel zijn er uitbreidingsmogelijkheden voor bedrijven die al intensieve veehouderij hadden in 1976 (dit zijn er overigens weinig). Vestigingen van melk/rundveebedrijven zijn wel toegestaan; dit met in achtneming van de geldende milieuvoorschriften. Voor agrarisch gebied 'B' gelden nog stringenter bepalingen dan voor agrarisch gebied 'A'. Voor de tot standkoming van een nieuw bestemmingsplan buitengebied worden thans voorbereidingen getroffen.

De komende jaren worden geen uitbreiding (woningen) van Biervliet voorzien. Dit met uitzondering van binnen de woonkern Biervliet gelegen gronden. In het kader van de HAK (Herinrichting met een Administratief Karakter) Hoek wordt er mogelijk in de buurt van de Braakmankreek een circa 300 ha bos aangelegd. De precieze locatie hiervan is (nog) niet duidelijk.

5.5 Conclusies

Voor de verschillende delen van het studiegebied gelden op het gebied van de ruimtelijke ordening verschillende beleidsvoornemens. Voor de landbouwsector speelt onder andere sterk het feit of men wel of niet een intensieve veehouderijtak mag beginnen of deze mag uitbreiden. Er gelden soms beperkingen als men zijn bedrijf wil uitbreiden. Dit geldt vooral als men een tak intensieve veehouderij erbij wil gaan houden of naar deze sector wil overschakelen. Op het ogenblik worden de meeste bestemmingsplannen herzien. Wat de gemeenten betreft mogen de bedrijven doorgaans hun stalcapaciteit meer uitbreiden dan dat op het ogenblik het provinciaal beleid is. Er lopen nogal wat beroepsprocedures op dit punt.

Het is niet onwaarschijnlijk dat de herziene visie van het Streekplan richtinggevend zal gaan worden. Een voorzichtige conclusie rond dit punt is dat er alleen in het deel van het studiegebied dat in het streekplan aangeduid is met 'agrarische ontwikkeling richtinggevend' (globaal het gebied dat ligt tussen Nummer Een, Schoondijke, Oostburg, Waterlandkerkje, IJzendijke en de Braakman) nog intensieve veehouderij als neventak ontwikkeld mag gaan worden, afhankelijk van de soort neventak tot een maximale omvang van 1.600 m². Volledige omschakelingen naar de intensieve veehouderijsector en nieuwvestigingen zijn dan niet meer mogelijk. In de rest van het studiegebied ('agrarische en specifieke regionale kwaliteiten richtinggevend') mogen alleen bestaande bedrijven die al intensieve veehouderij hebben hierin eenmalig en beperkt uitbreiden. Naast deze beperkin-

gen rond de intensieve veehouderij kan de landbouwsector lokaal en op termijn ook te maken krijgen met andere toekomstige beleidsvoornemens van het Rijk en de Provincie. Deze zijn nog niet verwerkt in de huidige bestemmingsplannen maar met de toekomstige herzieningen en het ontwikkelen van de nieuwe bestemmingsplannen buitengebied door de gemeente zullen deze ook hun invloed hebben in de streek. Dit geldt bijvoorbeeld bij het ontwikkelen en uitbreiden van nieuwe natuur, landschapselementen, bossen en recreatiegebieden.

Beperkingen en nadelen voor de landbouwsector kunnen liggen in de ontwikkelingsmogelijkheden voor bij deze gebieden gelegen bedrijven (schaduwwerkingen, verkeer, andere waterhuishouding, overlast van recreanten, minder grondaanbod). Voor sommige bedrijven kunnen dergelijke ontwikkelingen evenwel ook kansen bieden (mogelijkheden tot neveninkomsten met betrekking tot recreatie-activiteiten of/en huisverkoop); hierbij geldt evenwel de aantekening dat voor het gebied met de meeste kansen, namelijk de kuststreek, de gemeente Oostburg een beperkend beleid heeft ten aanzien van kamperen bij de boer: ten noorden van de provinciale weg Sluis-Nieuwvliet-Groede-Breskens mogen er in de gemeente Oostburg geen nieuwe mini-campings meer bijkomen. Dit beleid zou nog kunnen veranderen als gevolg van de 'uitslag' van de recreatievisie 'West-Zeeuwsch-Vlaanderen'.

Ontwikkelingen op het gebied van het natuurbeleid en stedelijke ontwikkelingen elders (met name in Noord-Brabant) zullen ook in de toekomst tot gevolg hebben dat zich nieuwe bedrijven van elders zullen vestigen.

6. Nevenactiviteiten

6.1 Nevenbedrijven

Zoals al eerder in hoofdstuk 2 aangegeven is zijn er in het studiegebied een groot aantal bedrijven (191) waarvan de hoofdactiviteit van het bedrijfshoofd niet de land- of tuinbouw betreft. Van deze nevenbedrijven is op ruim een derde (namelijk op 70 bedrijven) het bedrijfshoofd 65 jaar of ouder. Van alle bedrijven in het gehele studiegebied is 26% een nevenbedrijf. In het 'Kustgebied' is dit percentage het hoogst (32%) gevolgd door Sluis-Aardenburg (30%). In 'Oostburg-Biervliet' is dit percentage lager (23%).

Ondanks dat de nevenbedrijven een groot deel van alle bedrijven uitmaken zijn ze voor de totale landbouwproductie in het studiegebied van minder belang: de nevenbedrijven nemen slechts 12% van de totale land- en tuinbouwproductie in het gebied voor hun rekening. Gemiddeld is de bedrijfsomvang van de nevenbedrijven een derde van die van het gemiddelde hoofdberoepsbedrijf. Het grondgebruik is ook extensiever. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte is met 16 ha minder dan de helft van die van de hoofdberoepsbedrijven (38 ha). Niettemin heeft ruim een vijfde van de nevenbedrijven een bedrijfsoppervlakte van meer dan 20 ha. Tweederde van de nevenbedrijven heeft een bedrijfsoppervlakte die minder dan 15 ha bedraagt.

De productierichting van de nevenbedrijven wijkt niet sterk af van die van de hoofdberoepsbedrijven: er komt iets meer akkerbouw en intensieve veehouderij en minder tuinbouw en melkveehouderij voor. Van de 191 nevenbedrijven in het studiegebied is driekwart een akkerbouwbedrijf, 10% een gecombineerd akkerbouw-veehouderijbedrijf en eveneens 10% een overig veehouderijbedrijf. Er zijn slechts enkele nevenbedrijven die tot een ander bedrijfstype (melkvee, fruit, combinatietuinbouw-akkerbouw of overig) behoren. De bedrijfshoofden met een nevenbedrijf zijn met gemiddeld 58 jaar aanzienlijk ouder dan de bedrijfshoofden waar land- of tuinbouw hun hoofdberoep is (54 jaar). Niettemin is het percentage bedrijfshoofden dat 65 jaar of ouder is op de nevenbedrijven met 20% slechts weinig hoger dan dat van de hoofdberoepsbedrijven (18%). (Hierbij speelt overigens wel een rol dat naar de leeftijd van het oudste bedrijfshoofd is gevraagd: sommige oudere bedrijfshoofden op hoofdberoepsbedrijven hebben bijvoorbeeld al een meewerkende zoon die het bedrijf waarschijnlijk binnen een aantal jaren zal overnemen. Het opvolgingspercentage op de nevenbedrijven is 30%. Dit is lager dan dat op de hoofdberoepsbedrijven (40%).

6.2 Nevenactiviteiten op hoofdberoepsbedrijven

Ook op bedrijven waar het bedrijfshoofd zijn hoofdactiviteit in de land- of tuinbouw heeft, hebben veel bedrijfshoofden nevenactiviteiten. Op ruim 13% (72) van de hoofdberoepsbedrijven is dit het geval. Dit beeld wijkt overigens niet af van het gemiddelde Zeeuwse beeld (bijna 14%). Daarnaast is bijna een vijfde (94) van de bedrijfshoofden op de hoofdberoepsbedrijven 65 jaar of ouder. Hierbij werkt soms overigens wel een zoon mee in het bedrijf. Op bijna een derde van de hoofdberoepsbedrijven zijn dus neveninkomsten afkomstig uit andere activiteiten of uit AOW aanwezig. Daarnaast wordt ook op veel bedrijven een gezinsinkomen verworven doordat de echtgenote of echtgenoot elders werkt.

Het hiervoor staande in aanmerking genomen (72 hoofdberoepsbedrijven met nevenactiviteiten en 94 hoofdberoepsbedrijven met AOW-ontvangsten) te samen met het aantal nevenbedrijven (191, waarvan 70 AOW-ontvangers) leidt tot de conclusie dat in ieder geval op bijna de helft (49%) van de geregistreerde land- of tuinbouwbedrijven (357 van de 727) in het studiegebied inkomsten afkomstig zijn van buiten het land- of tuinbouwbedrijf. Dit beeld komt overigens overeen met de situatie in geheel Zeeland (in geheel Nederland ligt dit percentage lager, namelijk op 41%). De afgelopen jaren is het percentage bedrijven met neveninkomsten in het studiegebied duidelijk toegenomen (van 44% van alle bedrijven in 1992 tot 49% in 1997). Dit nog afgezien van eventuele inkomsten van de echtgenoot(e).

Op de hoofdberoeps-akkerbouwbedrijven hebben de bedrijfshoofden iets meer nevenactiviteiten (14%) dan op de andere bedrijfstypen (12%).

De bedrijven met nevenactiviteiten zijn doorgaans kleiner dan de andere bedrijven: doordat het agrarisch bedrijf klein is heeft men deze neveninkomsten nodig. Dit geldt zowel als we naar de bedrijfsomvang (economische activiteit) als de bedrijfsoppervlakte kijken. Een en ander is in tabel 6.1 nader weergegeven. Hieruit blijkt onder meer dat bijna de helft van de hoofdberoepsbedrijven met nevenactiviteiten een bedrijfsomvang heeft die kleiner is dan 40 nge. In de akkerbouwsector komt dit overeen met 28 ha.

Tabel 6.1 Verdeling (%) van de bedrijven naar bedrijfsomvang, hoofdberoep en nevenactiviteit

Type bedrijf	Bedrijfsomvang (nge)					totaal
	Tot 20	20-40	40-70	70-100	100 e.m.	
Hoofdber.bedr. zonder nevenactiviteiten ^a	14	19	27	21	19	100 (=464)
Hoofdber.bedr. met nevenactiviteiten	19	25	36	13	7	100 (= 72)
Nevenbedrijven	66	18	10	2	4	100 (=191)
Totaal	28	19	24	15	14	100 (=727)

^a Zonder nevenactiviteiten wil hier zeggen: het bedrijfshoofd heeft geen geregistreerde nevenactiviteiten; wel kunnen eventuele AOW of inkomsten van de echtgenoot(e) het totale gezinsinkomen mede bepalen.

In het deelgebied 'Kust' komen op meer hoofdberoepbedrijven nevenactiviteiten voor (20%) dan in de andere deelgebieden (15% in Sluis-Aardenburg en 11% in Oostburg).

6.3 Recreatie-nevenactiviteiten

In het gehele studiegebied wordt door minimaal 36 bedrijven (5% van alle bedrijven) aan enige vorm van dienstverlening gedaan ten behoeve van toeristen. Op 26 bedrijven wordt een minicamping geëxploiteerd, 6 bedrijven bieden verblijfsaccommodatie aan en 4 bedrijven doen aan andere verhuur (vooral stallingruimte voor caravans).

In het deelgebied 'Kust' wordt duidelijk meer aan recreatie-nevenactiviteiten gedaan dan in de andere deelgebieden: hier hebben 17 bedrijven recreatie-nevenactiviteiten. Dit komt overeen met 14% van alle bedrijven in dit deelgebied. In het deelgebied Sluis-Aardenburg is van recreatie-nevenactiviteiten slechts sprake bij 6 bedrijven en in Oostburg-Biervliet bij 13 bedrijven. In deze laatste twee deelgebieden heeft slechts 3% van alle bedrijven recreatie-neveninkomsten.

Tabel 6.2 Verdeling bedrijven met recreatie-nevenactiviteiten naar bedrijfsomvang in vergelijking met alle bedrijven in het studiegebied

	Bedrijfsomvang (nge)			
	0-40	40-80	80 e.m.	totaal
Alle bedrijven	48	19	23	100 (=727)
Bedrijven met recreatie	33	50	17	100 (= 36)

Recreatie-nevenactiviteiten zijn niet beperkt tot grote of kleine bedrijven: overal vinden recreatie-nevenactiviteiten plaats. Evenwel relatief de meeste recreatie-activiteiten komen voor bij de middengroep bedrijven. Op de kleinste en grootste bedrijven wordt relatief minder aan recreatie-nevenactiviteiten gedaan. Een en ander is in tabel 6.2 en tabel 6.3 nader weergegeven.

Tabel 6.3 Verdeling bedrijven met recreatie-nevenactiviteiten naar bedrijfsoppervlakte in vergelijking met alle bedrijven in het studiegebied

	Bedrijfsoppervlakte (ha)			
	0-30	30-50	50 e.m.	totaal
Alle bedrijven	52	29	19	100 (=727)
Bedrijven met recreatie	47	42	11	100 (= 36)

7. Visie van de land- en tuinbouwers en verwante bedrijfsleven

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komt de visie van de land- en tuinbouwers op de recente, huidige en toekomstige situatie in West-Zeeuwsch-Vlaanderen aan de orde. Om hierin goed inzicht te krijgen is gewerkt met twee methoden: vraaggesprekken met 25 individuele land- en tuinbouwers verspreid over het gehele gebied en over alle sectoren (hoofdstuk 7.2 en hoofdstuk 7.3) en drie discussiebijeenkomsten (hoofdstuk 7.4). De discussiebijeenkomsten bestaande uit tien tot twaalf personen hadden elk een andere samenstelling: één met doorgaande agrariërs, één waar de bedrijfshoofden aan het afbouwen waren of een nevenbedrijf hadden en één waarin het begeleidende bedrijfsleven (relatiebeheerders bank, accountantskantoren, handel, in- en verkoopcoöperaties, verwerkende industrie, loonwerksector) vertegenwoordigd was.

Interviews

In het voorjaar en de zomer van 1998 zijn 25 land- en tuinbouwers verspreid over het gebied geïnterviewd. De geïnterviewden zijn in eerste instantie steekproefsgewijs getrokken. Daarnaast is er rekening gehouden met een voldoende spreiding over het gehele studiegebied, alle productierichtingen moesten vertegenwoordigd zijn en ook moesten er een aantal bedrijven een mini-camping hebben. Enkele bedrijven zijn in een later stadium afgefallen omdat men soms wel erg op leeftijd was (ouder dan 70 jaar zonder opvolger), de begeleidingscommissie ze niet voldoende representatief achtte of doordat men zelf een dergelijk gesprek niet zag zitten.

De helft van de geïnterviewden hadden hun bedrijf in het Kustgebied liggen en de andere helft lag verspreid over de rest van het studiegebied. Terwille van het toch enigszins afwijkende karakter van het Kustgebied en in verband met de plannen rondom de herinrichting van dit gebied wordt in dit hoofdstuk apart verslag gedaan van de landbouwvisie in het Kustgebied en van die in de rest van het studiegebied (Sluis-Aardenburg en Oostburg).

De interviews zijn gehouden in de vorm van open vraaggesprekken, dat wil zeggen: de geïnterviewden hebben in eigen bewoordingen kunnen uitdrukken hoe zij zelf en andere landbouwers in het gebied denken over de onderwerpen die de interviewer naar voren bracht.

De volgende onderwerpen zijn besproken:

- de grootte, bestendigheid, ontwikkelingsmogelijkheden van het eigen bedrijf en van de bedrijven in de naaste omgeving van het bedrijf;
- arbeidsbesteding en arbeidsfilm op het bedrijf en eventueel daarbuiten;
- aanwezigheid van neveninkomsten en inkomensverdeling;
- toekomstmogelijkheden (uitbreiding, mogelijkheid tot grond- en quotumaankoop, andere takken/teelten, intensivering, samenwerking, biologische landbouw, andere inkomsten);
- plannen voor nieuwe investeringen (waarin en waarom);
- heeft men in het recente verleden last gehad of denkt men in de toekomst belemmeringen te hebben op het gebied van milieu, hinderwet, wetgeving, ruimtelijke ordening, natuur- en recreatie-ontwikkelingen?
- hoe denkt men over particulier (door boeren) uitgevoerd natuur- en landschapsbeheer?
- hoe denkt men over recreatie (mini-camping, logies, caravanstalling e.a) op het eigen bedrijf?
- hoe denkt men over eventuele andere neventakken op het bedrijf?
- aanpassingsmogelijkheden en beoordeling van: verkavelingsituatie, ontsluiting en waterhuishouding;
- zou een eventuele ruilverkaveling of herinrichting voor u en/of voor de omgeving een rol kunnen spelen?
- zoudt u mee willen werken aan een verbrede bedrijfsdoorlichting/cq toekomstwijzer voor uw bedrijf?
- zijn er nog andere gebiedswensen die hiervoor nog niet aan de orde zijn gekomen die meegenomen zouden kunnen worden in deze studie?
- zijn er nog andere zaken die voor de landbouw in het gebied van belang zijn?

Bij de beantwoording van deze vragen is zowel naar het eigen bedrijf gekeken als naar de bedrijven in de buurt.

7.2 Interviews Kustgebied

7.2.1 Algemeen

Voor een goed begrip van deze paragraaf volgt hier een beperkte omschrijving van de bedrijfssituatie van de twaalf geïnterviewden in het Kustgebied: de bedrijven van de geïnterviewden waren gemiddeld een derde groter dan de doorsnee bedrijven. Het waren overeenkomstig het overwegende beeld in dit gebied voor het merendeel akkerbouwbedrijven. Enkele bedrijven hadden ook wat tuinbouw en veehouderij. De gemiddelde leeftijd van de geïnterviewden lag met 48 jaar heel wat lager dan het gebiedsgemiddelde (55 jaar). Eén

bedrijf was feitelijk net gestopt en één bedrijf was duidelijk aan het afbouwen. Vier geïnterviewden hadden een mini-camping (in het gehele kustgebied zijn er minimaal 17).

7.2.2 Bedrijfssituatie

Opvallend is dat er naast de inkomsten uit het landbouwbedrijf op vrijwel alle bedrijven neveninkomsten zijn. Bij de helft van de bedrijven kwam wel het merendeel van het gezinsinkomen uit het landbouwbedrijf. Bij twee bedrijven lag de hoofdactiviteit elders (loonwerk). Neveninkomsten komen op vier bedrijven uit het exploiteren van een mini-camping, soms in combinatie met andere recreatie-activiteiten. Bij een paar bedrijven werkt de echtgenote of soms de toekomstige opvolger elders. Ook het werk voor de mini-camping wordt voor het merendeel door de echtgenote gedaan.

Wat de akkerbouw betreft heeft men doorgaans een relatief extensief bouwplan: er komen nauwelijks consumptieaardappelen, uien of groentegewassen in voor. Voor de meeste bedrijven ligt er voor de akkerbouw een arbeidspiek in de periode van 1 juli tot 1 november. Daarna en daarvoor is het rustiger; op veel akkerbouwbedrijven kunnen de beschikbare uren (vooral in de winter) niet worden benut.

7.2.3 Ontwikkelingsmogelijkheden eigen bedrijf

Afgezien van de twee afbouwende bedrijven zijn de andere bedrijven op continuïteit gericht: de eerste komende jaren was men van plan zeker door te gaan met het bedrijf. Op de vraag hoe men dit denkt te gaan verwezenlijken en hoe men aankijkt tegen de toekomstige grootte en bestendigheid van het eigen bedrijf zijn de antwoorden nogal uiteenlopend. Over het algemeen ziet men een uitbreiding in bedrijfsoppervlakte niet zitten: 'Met deze grondprijzen en opbrengstprijzen voor de akkerbouwproducten is het economisch gezien onzinnig om uit te breiden' en 'recente grondaankopen door BBL, die in het kader van de voorbereiding van de herinrichting Kustgebied gronden verwerft en de vestiging van nieuwe melkvee- en varkensbedrijven in de streek (meestal uit Noord-Brabant) veroorzaken een grondprijsstijging: dit maakt het voor de akkerbouwsector praktisch onmogelijk om grond te kopen'. De bedrijfsresultaten in de akkerbouw worden door vrijwel iedereen als slecht gekarakteriseerd: de opbrengstprijzen van de akkerbouwproducten staan al jaren onder druk en de uitgekeerde MacSharry premies dekken slechts ten dele de lagere prijzen. Hierbij speelt ook het relatief extensieve bouwplan van de meeste bedrijven een rol: als oorzaak van dit extensieve bouwplan wordt dikwijls de relatief zware grond in de Kuststreek aangegeven waardoor bijvoorbeeld de aardappelteelt moeilijker is (vooral in het najaar bij nat weer). Ook het ontbreken van voldoende handels- en afzetkanalen wordt hierbij genoemd (de meeste uien en consumptieaardappelen uit Zeeuwsch-Vlaanderen worden verwerkt in Zuid-Beveland; dit heeft meestal een ongeveer 1 cent per kilo lagere uitbetalingsprijs tot gevolg). Ook geven sommigen aan dat vroeger de financiële prikkel ontbroken heeft: de bedrijven waren ten opzichte van andere delen in het land relatief groot en velen vonden het niet verstandig om in deze meer risicovolle gewassen (sterk wisselend prijsniveau) te investe-

ren. Een enkel bedrijf wil zich toch weer wat meer gaan toeleggen en oriënteren op deze gewassen (onder meer plannen voor investeringen in een aardappelbewaarpplaats).

Het zich meer gaan toeleggen op andere intensieve gewassen (tuinbouwteelten) of het houden van een intensieve veehouderijtak erbij ziet men op de bedrijven die dit nog niet doen niet zitten: men is bang voor overvoering van de markt, kent de teelt niet of men vindt de grond te zwaar. Soms vindt men het ook niet in de arbeidsfilm passen of is bang voor droge perioden in het groeiseizoen in verband met het ontbreken van zoet water. Enkelens hadden in het recente verleden enkele tuinbouwteelten geprobeerd maar waren daar toch weer mee gestopt. De afstand tot de veiling en de onder andere daarmee gepaard gaande transportkosten worden als ongunstig ervaren. Ook de huidige problemen bij 'The Greenery' werken niet als een stimulans. Over het beginnen van echt nieuwe teelten (bijvoorbeeld groene asperges) is door meerderen gezegd: 'in het begin is het voor de voorlopers wel wat, maar na verloop van tijd wordt er door anderen zo op ingespeeld dat het aanbod zodanig wordt dat de prijs onderuit gaat en het weer een gewoon gewas wordt'.

Ook biologisch landbouw ziet men doorgaans niet zitten: men is bang voor de kleine markt (met prijsbederf) en voor de hoeveelheid werk (onkruidbestrijding: veel wieden in het voorjaar).

Sommigen denken ook dat het onderscheidende vermogen van de biologische landbouw ten opzichte van de gewone landbouw in de toekomst steeds geringer zal worden (er worden steeds strengere eisen gesteld aan de gewone landbouw).

Bijna alle bedrijven met al een neventak willen deze wel uitbreiden of investeren in deze neventak. Ook degenen met wat tuinbouw of veehouderij zouden deze tak wel uit willen breiden. Sommigen zijn hier ook al actief mee bezig geweest of zijn dit binnenkort van plan verder te ontwikkelen: De akkerbouwtak houd ik zo een beetje aan de praat: echt uitbreiden en investeren wil ik in de recreatie. Geconstateerd moet echter worden dat uitbreiding op dit vlak in veel gevallen moeizaam loopt vanwege gemeentelijke bepalingen (geen nieuwe mini-campings meer ten noorden van de Provinciale weg of te weinig uitbreidingsmogelijkheden voor de intensieve veehouderijtak).

7.2.4 Ontwikkelingsmogelijkheden in de streek

Volgens veel geïnterviewden hebben de meeste landbouwbedrijven nu al neveninkomsten buiten de directe landbouwactiviteiten: voor de toekomst verwacht men dat dit eerder meer dan minder zal worden. Over hoe groot de zuivere akkerbouwbedrijven in de toekomst zullen zijn lopen de meningen van de geïnterviewden nogal uiteen. Deze lopen van 'Slechts enkele zeer grote akkerbouwbedrijven (100 tot 150 ha) zullen de concurrentie met andere gebieden voldoende aankunnen: dit zullen sterke en grote bedrijven zijn met een strikt zakelijke benadering' tot 'Het ligt eraan hoe je het doet, hoe de familierelaties zijn, pacht of eigendom; soms lukt het bij 50 ha wel en bij 150 ha niet' en 'als het met 70 ha niet lukt dan lukt het ook niet met het dubbele'. Sommigen zeggen ook dat het in het verleden soms te gemakkelijk was: er waren vrij grote pachtbedrijven, waarbij de noodzaak om uit te breiden of zich toe te gaan leggen op een ander gewas of te gaan intensiveren ontbrak. Dat breekt

sommigen nu op: 'Men is hier vrij conservatief ingesteld. Men pakt weinig nieuwe dingen aan'.

Oppervlaktevergroting wordt door velen niet als echte optie gezien: 'de grond is hiervoor te duur geworden'. Over het algemeen heeft men echter wel de mening dat voor wie echt wat wil er in de streek voldoende mogelijkheden zijn. Deze mogelijkheden kunnen zich zowel op het eigen bedrijf (intensievere gewassen of veehouderij erbij al of niet in combinatie met recreatie-nevenactiviteiten) als buiten het eigen bedrijf (elders gaan werken; werken via de arbeidspool van de bedrijfsverzorgingsdienst) voordoen.

'Iedereen moet kijken naar zijn persoonlijke mogelijkheden en bedrijfsmogelijkheden: de arbeidsfilm en de bijkomende kosten bepalen de mogelijkheden. Het is wel jammer dat sommige mogelijkheden (intensieve veehouderij, nieuwe mini-camping beginnen) nu niet meer of praktisch niet meer mogelijk zijn'.

Soms wordt er ook wel gewaarschuwd dat men niet te veel zaken aan moet pakken: 'Je kunt maar een beperkt aantal zaken goed doen: dit geldt al als je veel verschillende gewassen binnen je de bouwplan hebt en dit geldt zeker bij andere activiteiten'.

7.2.5 Herinrichtingsplannen

Door vrijwel alle geïnterviewden worden deze plannen als niet gunstig voor de landbouwsector gezien. Dit heeft zowel te maken met de beperkingen die het geeft voor de bedrijfsontwikkeling op de bestaande bedrijven als met de plannen voor bos- en natuurontwikkeling. 'Zulke grote oppervlakten, 600 ha, voor recreatie en natuur is veel te veel. Het is slecht voor de landbouw'.

De gewone bedrijfsontwikkeling middels aankopen van grond door doorgaande bedrijven afkomstig van bedrijven zonder een opvolger of anderszins vertrekkende bedrijven wordt door de huidige hoge grondprijs die mede veroorzaakt wordt door de aankopen van BBL stil gezet.

De loonwerkbedrijven vrezen dat er mede doordat er in het kader van de herinrichting bedrijven zullen verdwijnen, er voor hen minder klanten zullen zijn; het wordt voor hen moeilijker. Naast grond die in het kader van de herinrichting onttrokken wordt verdwijnt er ook bietenquotum uit de streek. Dit quotum gaat nu naar de fabriek terug en wordt landelijk weer verdeeld: 'BBL zou er voor kunnen zorgen door aanspraak te maken op dit quotum dat dit quotum weer terug in de streek komt of blijft'.

Bosontwikkeling ziet men als een zeer onnatuurlijk gebeuren in de open polders: naast de vrees voor schaduwwerking, vogels en onkruid vindt men het ook slecht voor de toeristische sector:

'Velen komen juist voor het open polderlandschap en de relatieve kleinschaligheid van dit landschap. En: Het historische landschap wordt door bosontwikkeling aangetaast: het is vanachter de tekentafel ontworpen, zonder kennis van zaken. Hou het landschap in zijn waarde: een open landschap omzoomd met bomenrijen'.

Alle geïnterviewden zijn tegen de bosplannen. Over de natuurplannen denken enkelen wat genuanceerder; dit mits de natuur maar ver weg van het eigen bedrijf ligt.

In het kader van de herinrichting vindt men het belangrijk dat er ook oog is voor de landbouw. Op sommige bedrijven is de verkavelings situatie erg slecht: 'zoveel mogelijk dient de grond geconcentreerd bij huis te liggen, goed ontsloten te zijn met een goede waterbeheersing'. Sommige bedrijven hebben de grond op erg veel plaatsen liggen en hopen dat dit bij een herinrichting duidelijk verbetert. Ook dient voldoende rekening gehouden te worden met de bereikbaarheid van de percelen; soms laat dit te wensen over door het vele recreatieverkeer (bijvoorbeeld auto's worden geparkeerd voor dammen). Ook het project 'Duurzaam Veilig' waarbij de meeste doorgaande wegen verkeersveiliger gemaakt worden zorgt ervoor dat sommige landbouwpercelen moeilijker bereikbaar worden; er moet veel meer voor om worden gereden. Bij een betere herschikking van de percelen kan dit omrijden sterk verminderd worden. Afgezien van de moeilijkere bereikbaarheid van de landbouwpercelen door 'Duurzaam Veilig' is het opwerpen van allerlei obstakels een drama voor het landbouwverkeer. Overigens zijn er in het recente verleden veel vrijwillige onderlinge kavelruilingen geweest. Erg vervelend vinden sommigen de onzekerheid die de herinrichting in de streek te weeg brengt: We moeten maar afwachten wat de overheden gaan doen, het geeft een flink stuk onzekerheid. Je probeert wel je gang te gaan maar op de achtergrond spelen al deze zaken wel mee met het nemen van beslissingen.

De belangen bij de herinrichting van het Kustgebied liggen voor de agrariërs duidelijk verschillend: Het belang verschilt per individu: je hebt feitelijk twee partijen: de doorgaande boeren (de jongeren en de ouderen met een opvolger) en de ouderen zonder een opvolger. De eerste categorie wil geen bos en recreatie. De tweede categorie vindt het best: ze kunnen hun grond voor een goede prijs van de hand doen. Vroeger zou dit niet zo zijn: de neuzen in de landbouw stonden dezelfde kant op. Het is nu veel meer: wij voor onszelf en God voor ons allen. De sociale controle is nu veel minder.

7.2.6 Investerings

Zoals hiervoor al eerder is vermeld is de geneigdheid van de bedrijven om nieuwe investeringen te doen op het landbouwbedrijf niet groot. Meestal heeft men de afgelopen jaren wel investeringen gedaan maar dit waren voornamelijk vervangingsinvesteringen van oude werktuigen, machines of tractoren. Soms wil men wel echte uitbreidingsinvesteringen in een tweede tak doen die men al heeft (intensieve veehouderij of mini-camping): in veel gevallen belemmeren gemeentelijke, provinciale of landelijke regels en/of bestemmingsplانبepalingen deze plannen. Een enkele mini-campinghouder wil uitbreiden tot een landschapscamping. (N.B.: er zullen landelijk acht experimenten komen met landschapscampings, waarvan één in West-Zeeuwsch-Vlaanderen: op dergelijke campings moet naast het 2 ha groot kampeerterrein 5 ha groen zijn. Er mogen dan 60 kampeerplaatsen gerealiseerd worden). Een enkel bedrijf wil gaan investeren in een aardappelbewaarploaats.

7.2.7 Samenwerking

Van alle geïnterviewden werkt maar één bedrijf intensief samen met zijn buurman op machinegebied. Dit tot volle tevredenheid. Drie bedrijven hebben in het verleden wel samengewerkt met bepaalde machines en doen dit nu niet meer. Dit waren meestal samenwerkingverbanden die al door de vorige generatie begonnen waren. Toen de desbetreffende machine aan vervanging toe was besloot men te stoppen met de samenwerking. Op twee bedrijven werkt men ten dele samen met enkele machines. De meeste bedrijven werken dus momenteel niet samen op machinegebied. Wel wordt er veel met loonwerkers gewerkt. Sommigen zeggen wel dat ze eigenlijk te dure machines hebben gezien het gebruik dat men er van maakt: 'Mijn bedrijf moet eigenlijk vier keer zo groot zijn: met dezelfde machines kun je vier keer zoveel doen'. Van gezamenlijk gebruik van gebouwen of gezamenlijke afzet van producten (afgezien van leveringen aan de CZAV) was bij de geïnterviewden nergens sprake.

7.2.8 Belemmeringen

De bedrijven met een mini-camping zouden bijna allemaal wel uit willen breiden. Dit is vanwege de huidige regelgeving niet mogelijk. Ook wil een enkel bedrijf alsnog een mini-camping gaan beginnen: ook dit is niet meer overal mogelijk (ten noorden van de Provinciale weg). Met bouw- en hinderwetvergunningen hebben de meeste bedrijven weinig problemen gehad. Een minderheid van de bedrijven heeft in het recente verleden of nu wel belemmeringen ondervonden op z'n bedrijf: één bedrijf heeft moeite met een uitbreiding van de (intensieve veehouderij) stal en een ander bedrijf heeft een zeer lange procedure meegemaakt rondom een bouwvergunning. Twee bedrijven hebben problemen met natuurontwikkelingen. Enkele bedrijven hebben wel veel kosten moeten maken om aan de hinderwetvergunning te kunnen voldoen. Enkele bedrijven met een mini-camping wilden ook in een gedeelte van hun schuur appartementen maken voor de verhuur, hetgeen niet werd toegestaan.

7.2.9 Particulier natuur- en landschapsbeheer

Op de vraag hoe men aankijkt tegen particulier natuur- en landschapsbeheer (door boeren) wordt door de helft geantwoord dat men dit op zich positief ziet, mits dit gebeurt tegen een normaal uurloon of vergoeding per hectare. Sommigen van hen doen ook al aan natuur- en landschapsbeheer: dit betreft meestal natuur rond het erf (bosjes, drinkputten); er zijn wat dit betreft goede ervaringen met de Stichting Landschapsbeheer Zeeland. Ook akkerrandbeheer komt voor en één van de geïnterviewden had een bedrijfsnatuurplan ingediend. Van belang wordt ook gevonden dat men bij het natuurbeheer ook rekening moet houden met het landbouwbelang (distelbestrijding, schaduwwerking, verwaaiing van zaden van onkruiden op landbouwgrond).

'Voorwaarde is dat dit alleen mogelijk is op basis van respect voor elkaar. De natuurorganisaties claimen van alles. Dit soms op basis van jarenlang boerenbeheer. Je moet goed realiseren dat echte natuur niet bestaat in Nederland. Degenen die uit liefde de natuur in stand hebben gehouden zijn veelal nu juist de klos'.

7.2.10 Biologisch landbouw

In West-Zeeuwsch-Vlaanderen zijn op dit moment 7 bedrijven actief in de biologische landbouw. In het kader van dit onderzoek is één van hen geïnterviewd. Deze was vrij positief over de biologische landbouw :

'Doorgaans zijn de saldo's op de biologische bedrijven beter dan in de gangbare landbouw: de hogere kosten en lagere kilo-opbrengsten worden gecompenseerd door de hogere uitbetalingsprijzen per kilo. Een biologisch bedrijf van circa 45 ha is mijns inziens wel vergelijkbaar met een gewoon bedrijf van 70 à 80 ha. Het grootste probleem in de biologische landbouw is de onkruidbestrijding in het voorjaar. Zee-kleigronden met een percentage afslibbaar tussen de 20 en 40% zijn op zich prima geschikt: zwaardere grond is moeilijk te bewerken en op lichtere grond heb je te veel last van onkruid. De ziektebestrijding is een minder groot probleem: er zijn vele goed werkende biologische middelen. Voor de biologische landbouw is voldoende organische mest een voorwaarde om goed te kunnen produceren. Op dit moment hebben we eigenlijk een tekort aan organische mest: meer melkveebedrijven in de buurt zijn wat dit aspect betreft voor de biologische landbouw gunstig'.

De afzet van de meeste biologische producten verloopt via de landelijke afzetcoöperatie voor biologische producten. Deze afzet verloopt naar volle tevredenheid. Er is ook geen behoefte om dit anders te gaan organiseren of om de producten onder een bepaald merk te gaan verkopen (bijvoorbeeld als Zeeuwsvlaams streekproduct). De vraag naar biologische producten stijgt nog steeds en op zich is er nog ruimte voor andere bedrijven om zich hier op te specialiseren. 'Een uitbreiding van het aantal Zeeuwsvlaamse biologische telers tot 20 à 30 lijkt me geen probleem. Voor heel Nederland zegt dit nog niet zo veel. Er is een goed ontwikkelde vraag. Het gaat hier veel te traag'.

Aan alle geïnterviewden in het onderzoek is de vraag gesteld of men wat voor de biologische landbouw voelde. De antwoorden waren overwegend negatief. Men had te weinig vertrouwen in de markt (product te elitair, bang voor overvoering, de gewone landbouw schuift ook steeds meer richting biologische landbouw), men zag op tegen het vele werk in het voorjaar (onkruidbestrijding) of men zei te weinig vakkennis te hebben op dit gebied. Een enkeling zei wel dat het voor sommigen die het in de vingers hebben mogelijk wel wat zou zijn. Sommigen zeiden wel bang te zijn voor de mogelijke invloed van biologische bedrijven op hun eigen bedrijf (onkruiden en besmetting van sommige ziekten zoals mogelijke phytoftera besmetting van nabij gelegen aardappelpercelen).

7.2.11 Relaties met België

Over en weer zijn er rondom de land- en tuinbouw relaties met België. Zoals al eerder vermeld is in dit rapport hebben nogal wat Belgische landbouwers grond in gebruik in Nederland. Daarnaast is ook veel pachtgrond in eigendom bij Belgen. Andersom komt dit weinig voor. Ook wordt er door Belgen land voor consumptieaardappelen gehuurd. Ook het huren van land voor vlas, witlofwortelen en schorseneren komt voor.

Wat de afzet van producten betreft worden er nogal eens uien, tarwe, hooi, stro en enkele tuinbouwproducten afgezet in België. Melk wordt meestal verwerkt in België. De afzet van suikerbieten, consumptieaardappelen, graszaad, verreweg de meeste uien en bijna alle graan wordt in Nederland afgezet; uien en consumptieaardappelen worden meestal in Zuid-Beveland verwerkt of verder verhandeld. Kunstmest en machines worden nogal eens in België gekocht (goedkoper).

Het forfaitaire belastingstelsel voor de landbouw in België wordt door meniggen als gunstiger voor de landbouw beschouwd dan het Nederlandse. Hierdoor kon er onder meer in België meer worden verdiend; dit samen met gunstiger krediet faciliteiten (onder meer goedkope leningen via de Belgische Boerenbond), had tot gevolg dat er in het recente verleden nogal eens grond in de Nederlandse grensstreek gekocht werd door Belgen. Op het ogenblik zijn de grondprijzen aan beide zijden van de grens ongeveer hetzelfde.

7.2.12 Andere gebiedswensen en opmerkingen

Verschillende geïnterviewden geven te kennen dat het voor de landbouw goed is dat er eens echt rust in het gebied komt: niet steeds nieuwe plannen zodat voor een langere tijd de bedrijfszekerheid gegarandeerd is:

'De landbouw moet een bepaalde plaats krijgen op het platteland. Deze plek heeft ze zelf opgebouwd en deze plek moet niet klem gezet worden door andere functies. Dit geldt met name voor de eisen rondom de waterbeheersing, wegen, natuurgebieden, recreatie, ecologische hoofdstructuur. Er moet een goed evenwicht zijn tussen enerzijds rust in de tent voor de landbouw en anderzijds toch meegaan met eisen uit de maatschappij'.

Door verschillenden is opgemerkt dat het imago van de landbouw als sector beter zou moeten zijn: we moeten als sector hieraan werken; we komen nu teveel negatief in het nieuws.

Ook werd nogal eens opgemerkt dat er de laatste jaren steeds minder contacten met handelaren en de verwerkende industrie waren: het is nu stiller dan vroeger op de boerderij; er komen nu veel minder mensen en handelaren over de vloer; je hoort nu ook minder dan vroeger; dit werkt niet stimulerend voor jezelf en het bedrijf. Een ander: 'er moet veel meer bij elkaar worden gekomen. Zowel op dorpsniveau als daarbuiten. Actuele onderwerpen moeten besproken worden. Ook samenwerking en kennisuitwisseling moeten verbeterd worden. Van belang is ook dat er meer vrouwen hierbij betrokken worden'. Op de vraag of

men interesse heeft in een verbrede bedrijfsdoorlichting antwoordde ongeveer de helft positief; hierbij wil men dan wel het accent hebben op het landbouwbedrijf (bedrijfseconomische vergelijking met andere bedrijven) en slechts beperkt op de verbreding. Dit omdat vrijwel iedereen steeds nadenkt over een mogelijke verbreding van de bedrijfsactiviteiten, maar dit om uiteenlopende redenen, afhankelijk van de landbouwtak, arbeidsfilm, omgevingsfactoren, reeds aanwezige verbredingen of privé-omstandigheden, niet doet of verder ontwikkelt.

7.3 Interviews Sluis-Aardenburg en Oostburg

7.3.1 Algemeen en bedrijfssituatie

Vanwege het al voldoende aanwezig zijn in de steekproef van geïnterviewden van (relatief extensieve) akkerbouwbedrijven in het Kustgebied is er in de andere deelgebieden bij de steekproeftrekking bewust voor gekozen om meer inzicht te krijgen in de bedrijfssituatie van de niet-akkerbouwbedrijven in de akkerbouwbedrijven met een andere tak (tuinbouw of veehouderij of een intensievere akkerbouwteelt, zoals pootgoed). Binnen deze randvoorwaarde (bedrijfstype) heeft de steekproeftrekking op een enkele uitzondering na aselekt plaats gevonden.

Van de veertien geïnterviewde bedrijfshoofden (en/of echtgenoten) hebben er vier een akkerbouwbedrijf (waarvan twee met pootaardappelen), drie een gemengd akkerbouw/tuinbouwbedrijf, één een gemengd akkerbouw/veehouderijbedrijf, twee een melkveebedrijf (waarvan één nieuwvestiging), één een gemengd veehouderijbedrijf, twee een fruitteeltbedrijf en één een biologisch bedrijf. Eén van deze bedrijven wordt als nevenbedrijf geëxploiteerd en drie hebben er een mini-camping. Op zes van de dertien hoofdberoepsbedrijven heeft het bedrijfshoofd of de meewerkende zoon (meestal in beperkte mate) nevenactiviteiten en op drie bedrijven werkt de echtgenote elders.

De bedrijven van de geïnterviewden zijn gemiddeld een flink stuk groter dan het gebiedsgemiddelde (101 nge tegenover 63 nge gemiddeld); dit als gevolg van de hierboven beschreven steekproeftrekking. Ook de bedrijfsoppervlakte is gemiddeld groter (43 ha tegenover 39 ha gemiddeld). De intensiteit van de productie per hectare, uitgedrukt in nge per hectare, is op de geïnterviewde bedrijven bijna de helft groter dan gemiddeld. De bedrijfshoofden zijn relatief jong (gemiddeld 49 jaar) vergeleken met het gemiddelde in deze twee deelgebieden (54 jaar).

7.3.2 Ontwikkelingsmogelijkheden eigen bedrijf

Het merendeel van de geïnterviewden (10 van de 14) is redelijk positief over de ontwikkelingsmogelijkheden van het eigen bedrijf. Velen hiervan geven wel aan dat het moeilijk is om een voldoende inkomen te kunnen blijven behalen uit het bedrijf. Je moet attent blijven: er zijn veel onzekerheden, smalle marges, hoge grondprijzen en problemen bij de afzet en het transport van tuinbouwgewassen.

De andere vier bedrijfshoofden zien het wat somber in. Zij hadden in het recente verleden al tal van voor hen nieuwe agrarische teelten geprobeerd, maar een echt succes was dit niet geweest: soms was het de eerste jaren wel een succes, maar was er na een aantal jaren marktverzadiging opgetreden (teunisbloemen, buitenbloemen, groene asperges en dergelijke) of soms was men er te vroeg mee gestopt of deed men het niet op de goede manier (pootaardappelen). Op de bedrijven waar men redelijk positief is gestemd over de ontwikkelingsmogelijkheden van het eigen bedrijf is men veelal bezig datgene wat de meest renderende teelt of activiteit is op het bedrijf verder te ontwikkelen. Hier investeert men dan ook in (bijvoorbeeld aardappel/uienopslagplaatsen, koelcellen).

Hierna worden enkele ontwikkelingen genoemd die op dit moment op de verschillende bedrijven en sectoren spelen. Hierbij komt zowel de specifieke situatie in West-Zeeuwsch-Vlaanderen als enkele algemene zaken aan de orde.

Fruitteelt

De bedrijfsinkomens in de fruitteelt zijn de afgelopen jaren doorgaans slecht geweest. Het studiegebied onderscheidt zich hierin niet van de rest van het land. Daarbij komt dat de afstand tot de veiling (The Greenery-vestiging in Kapelle op Zuid-Beveland) relatief groot is; dit veroorzaakt o.m. hogere transportkosten van het fruit en zorgt voor minder contacten en maakt de drempel tot vergaderingen en kennisuitwisseling hoger. Niettemin is de indruk van de fruitteeltsector in het studiegebied vrij goed. Veel fruitteeltbedrijven in het studiegebied zijn in het verleden ontstaan vanuit akkerbouwbedrijven die er fruit bij gingen doen. Sommigen zijn daarin gegroeid en anderen hebben hun opstanden in de loop der tijd geroid. Ook de afgelopen jaren zijn er 4 bedrijven met fruitteelt bijgekomen. De huidige fruitteeltbedrijven zijn vrij groot. Ondanks de relatief slechte bedrijfsinkomens van de afgelopen jaren ziet men de toekomst met redelijk vertrouwen tegemoet.

Het sorteren van het fruit vindt soms op het bedrijf plaats en soms vindt de afzet geheel in kuub-kisten plaats, waarbij de sortering uitbesteed wordt aan de veiling of verdere schakels in de keten. Nieuw in de afzet is dat een vast groepje telers produceert voor en rechtstreeks levert aan een vaste groep afnemers en/of handelaren. Dit via bemiddeling van het verkoopteam van de Greenery. De teler verliest hierbij wel zijn directe zeggenschap over de oogst: het tijdstip en het kwantum voor verkoop wordt in overleg met afnemer en het verkoopteam vastgesteld. 'Door het sorteren nu feitelijk buiten het eigen bedrijf te laten heb ik in de winter meer tijd gekregen: ik zou wat meer hectares aan kunnen. Het snoeien in de winter was eerst een beperkende factor'.

Ondanks dat de fruitteeltbedrijven niet zo erg ver van zee zitten en het klimaat vrij mild is in dit deel van Nederland hadden de bezochte bedrijven toch nogal eens last van nachtvorst in het voorjaar. Soms heeft men wel een bron geslagen: er zijn lokaal beperkte mogelijkheden om zoet water te benutten (bijvoorbeeld voor droogtebestrijding door middel van druppelbevloeiing) maar er zijn momenteel praktisch geen mogelijkheden om zoet water te benutten voor nachtvorstbestrijding. De afgelopen maanden zijn er diverse bijeenkomsten van fruittelers, planontwikkelaars, subsidiegevers, Rabobank en waterschap geweest om plannen te ontwikkelen om waterbassins aan te leggen op verschillende fruitbedrijven. De bedoeling is om het neerslagoverschot in de winterperiode (zoet) in deze bassins op te slaan en dit te benutten voor eventuele nachtvorstbestrijding in het voorjaar. Een individuele fruitteler mag dit water dan uit de waterloop in perioden van neerslagoverschot (meestal in de winter) in zijn eigen bassin pompen. Sommigen zullen dit bassin ook kunnen gebruiken in droge perioden. Eventuele andere opengrondtuinbouwteilers zouden ook kunnen meedoen met deze projecten.

Onder de fruittelers is er de zorg dat de fruitsector in Zeeuws-Vlaanderen even als in Zeeland en in het gehele land erg versnipperd en te klein dreigt te worden. Dit heeft zo z'n problemen op het gebied van onderzoek, voorlichting, scholing, afzetten het in stand houden van de gehele kennisstructuur. Er is met name in het zuidwesten de afgelopen jaren veel kennis-infrastructuur verdwenen (proeftuin Numansdorp, proefstation Wilhelminadorp). Overigens werken de fruittelers in het studiegebied goed samen waar dit mogelijk is en zijn open voor elkaar wat nieuwe ontwikkelingen betreft. Ook de huidige problemen met 'The Greenery' waarin de vroegere fruitveiling in Kapelle in opgegaan is worden genoemd: 'Het is allemaal veel te groot geworden en niet meer goed bestuurbaar'. Opgemerkt is verder dat het concurrentievoordeel in vroegheid dat voorheen Zeeland en Zeeuws-Vlaanderen had ten opzichte van de rest van het land nu nagenoeg geheel verdwenen is door de importen uit gebieden waar men nog vroeger is (Frankrijk bijvoorbeeld). Wat de pluk in het najaar betreft zijn er geen problemen om aan voldoende plukkers te komen. Dikwijls zijn dit Belgische huisvrouwen. Enige extra administratie vergt dit wel (er moet een Nederlands sofi-nummer gehaald worden bij de Belastingdienst).

Akkerbouw

Zoals hiervoor al aangegeven is zijn in deze twee deelgebieden slechts vier bedrijfshoofden met een zuiver akkerbouwbedrijf geïnterviewd. De meeste andere bedrijven hebben akkerbouw in combinatie met tuinbouwgewassen of een andere tak. Een probleem bij de zuivere akkerbouwbedrijven is dat men vooral in de winterperiode tijd over heeft. Dit gegeven in combinatie met de niet gunstige inkomenssituatie is voor veel akkerbouwers aanleiding geweest om er iets anders bij te gaan doen of zich meer te gaan specialiseren op een specifieke teelt. Twee van de vier bedrijfshoofden werkten naast hun landbouwbedrijf ook elders (één voor een klein en een ander voor een groot deel): deze bedrijven hadden een relatief extensief bouwplan. Deze bedrijfshoofden zijn van mening dat men de uren die men in de akkerbouw over het jaar heen overhoudt beter buiten het bedrijf kan inzetten.

Voor twee van de geïnterviewden is de teelt van pootaardappelen een belangrijke

productierichting geworden. Daarnaast hadden beiden ook relatief meer uien en consumptieaardappelen en hadden verder een grote diversiteit (met risicospreiding als belangrijkste motief) in hun bouwplan. Beiden waren acht jaar geleden op kleine schaal met de teelt van pootgoed begonnen. Nu omvatte deze teelt een vijfde van hun bouwplan. Beiden waren erg tevreden over deze teelt: door de jaren heen waren de resultaatengood geweest. 'Ik wilde in de winter mijn uren te gelde maken. Door in de winter tussen half november en half februari samen met mijn buurman 30 ha poters te sorteren lukt me dit ook en ik wil nog wat verder uitbreiden in de pootgoedteelt: een areaal van 30 à 40 ha samen met mijn buurman lijkt me ideaal; misschien is het een mogelijkheid om nog wat grond bij te huren bij nieuwe melkveehouders: ik ben vroeg weg in het najaar en hij kan nog gras inzaaien. Als je in de pootgoedteelt wilt beginnen is het vooral van belang dat je erin moet geloven: in 1990 waren er op een voorlichtingsbijeenkomst zo een 30 mensen; hiervan zijn er circa 10 gestart. Ik denk dat er hier nog 3 van over zijn. Je moet je eerst terdege goed voorbereiden: volg een selecteurscursus en loop in de praktijk mee. Let overigens wel op of je niet kleurenblind bent voor een bepaalde kleur groen; circa 10% van de mensen schijnt dit te zijn. Ook de eerste investering van circa f 10.000,- per hectare is hoog; later is dat minder omdat je dan je eigen pootgoed kunt gebruiken. De altijd weer genoemde luizendruk hier in het zuidwesten is bij goed nalopen en op tijd spuiten tegenwoordig prima te beheersen. Van belang is ook dat je wacht op de goede pootomstandigheden in het voorjaar: je bent dikwijls de laatste. Verder moet je niet te vroeg en niet te laat rooien'.

De twee akkerbouwbedrijven met pootaardappelen hadden naast granen, consumptieaardappelen, suikerbieten ook uien ('echt speculatief, normaal is het nooit, maar altijd wel leuk en gemiddeld goed'), witlofwortelen, cichorei, teunisbloemen, industrie-wortelen en enkele specifieke zaadteelten. Sommige bedrijven zijn ook bezig om de aardappelbewaarplaats te vernieuwen en uit te breiden.

Opengrondstuinbouw

Op de drie gemengde akkerbouw-tuinbouwbedrijven zijn de inkomsten uit de akkerbouw nog steeds de belangrijkste bron van inkomen. De tuinbouwtek wordt als aanvullend beschouwd.

Op twee bedrijven is de teelt van buitenbloemen en op één bedrijf de teelt van opengrondsgroente van belang.

De bedrijfsresultaten in de buitenbloementeel zijn sterk wisselend. Van jaar op jaar kunnen deze sterk wisselen. Er is ook een zekere mode in. Dit betreft zowel het assortiment (de specifieke bloemsoort als de kleur). Ook het klimaat in het groeiseizoen bepaalt de prijs: bij heel mooi zonnig weer is de productie en aanvoer van bloemen groot en is de vraag minder: gevolg lage prijzen. Van de 10 telers met buitenbloemen in het studiegebied veilen 7 à 8 op veiling Flora in Rijnsburg. De andere twee op Bloemenveiling Holland in Naaldwijk. Ten aanzien van het vervoer wordt er door de telers samengewerkt: 'de kosten van het vervoer hier zijn met f 65,- per stapelwagen veel meer dan in het bijvoorbeeld het Westland (circa f 25,-)'. Eén geïnterviewde veilde (ook) in België (veiling Aalst) en was

hier redelijk tevreden over (specifieke bloemen). Voor grote partijen bloemen schijnt veilen in België geen oplossing te zijn:

'Grote telers in België veilen ook op Flora. De teelt van buitenbloemen is zeer arbeidsintensief: een 8 à 9 weken ben je toch met een heel ploegje tijdelijk personeel aan het werk om het rond te zetten: je hebt er een enorme administratie mee met de GUO. Je zit met een geweldige papierwinkel die het werk onaangenaam maakt. Daar komt bij dat het personeel niet op de 6 weken-regeling kan want ze werken langer'.

Het verdiende inkomen met de buitenbloemeteelt is niet onverdeeld gunstig:

'ik ben 8 jaar geleden met 500 m² begonnen en ben nu gegroeid tot 3.500 m². De eerste 5 jaren heb ik er redelijk mee verdiend. De afgelopen 3 jaar was het eigenlijk slecht. Wat het dit jaar wordt moet ik maar afwachten'.

De bedrijfsresultaten uit de opengrondsgroenteteelt zijn van jaar op jaar erg wisselend. Dit geldt vooral voor de niet-akkerbouwmatig geteelde groente die veelal op de veiling wordt afgezet. De bedrijfsresultaten in de groenteteelt worden voor het belangrijkste deel bepaald door het specifieke tuinbouwgewas of gewassen die men heeft. Een belangrijk aspect bij een tuinbouwgewas op een akkerbouwbedrijf is de benodigde arbeidsfilm van het gewas over het jaar:

'het snijden van de groene asperges loopt samen met het poten van de aardappelen en het zaaien van andere akkerbouwgewassen: je hebt het dan erg druk in die tijd. Het andere groentegewas piekt veel minder in de tijd. Over de afzet van de groenten via 'The Greenery': ze hebben oor- en oogkleppen tegelijk op. Er zijn problemen met het transport, de afzet en de administratie: elke dag is er wel wat aan de hand met de administratie en het is net Rusland. Een aantal jaren geleden hebben we de groene asperges met een groepje afgezet op veiling ZON in Venlo (met toestemming overigens van de toenmalige veiling CHZ: dat leverde toen dubbele prijzen op): we zijn nu met te weinig hier om dit te doen; bovendien is dit door de opstelling van 'The Greenery' niet meer mogelijk. Wat de prijszetting van het andere groentegewas betreft ben ik wel tevreden: dit kan goed meekomen met ZON'.

Ook andere geïnterviewden hebben soms een incidentele opengrondsgroenteteelt. Meestal betreft dit een akkerbouwmatig geteelde groente, waarbij meestal op contractbasis met de verwerkende industrie of op basis van verhuurd land afspraken worden gemaakt. Hierbij zijn er nogal eens contacten met België (wortelen, een Belgische bonenplukker). Over uitbreidingsmogelijkheden in de tuinbouw in het gebied wordt opgemerkt dat er hier toch te weinig een tuindersmentaliteit is: 'het is hard werken en veel organiseren. Bovendien zijn sommige teelten ook moeilijk in te passen in het bouwplan van de akkerbouw en je zit hier ver van de diverse veilingen'.

Veehouderij

Van de vier geïnterviewde bedrijven met melkveehouderij is er maar één een gespecialiseerd melkveebedrijf. Dit gespecialiseerde bedrijf betreft een nieuwvestiging. Deze nieuwvestiging is overigens niet een bedrijf dat uitgeweken is voor een stadsuitbreiding maar een bedrijf dat in een ruilverkaveling uit Noord-Brabant uit eigen beweging was vertrokken. De geïnterviewde heeft er geen spijt van dat hij naar Zeeuwsch-Vlaanderen vertrokken is:

'ik hebt nu veel meer grond dan vroeger, de groeiomstandigheden zijn prima. Ik probeer zo veel mogelijk voer van eigen land te halen en zo weinig mogelijk krachtvoer aan te kopen. Dat is mijn sterke punt hier. Ik ben niet van plan om meer melkquotum aan te kopen'.

De andere bedrijven hebben een relatief kleine melkveestapel (12 tot 25 melkkoeien) met bijbehorend jongvee. Dit wordt in combinatie met akkerbouw geëxploiteerd. Soms werkt men ook nog elders, heeft men nog wat ander vee (zoogkoeien) of heeft men een minicamping erbij. De melkveehouderij is bij deze bedrijven een belangrijke tak binnen het totale bedrijf. De bedrijven hebben in het verleden geen melkquotum aangekocht en zijn dit ook niet van plan om te doen. Opvallend was dat alle drie bedrijven bezig waren met investeringen in de schuur, waarvan twee voor een nieuwe aardappelloods.

Intensieve veehouderij

Bij twee geïnterviewden (waarvan één in deze deelgebieden en één in het Kustgebied) worden er op verzorgingsbasis slachtkippen gehouden. De gehele keten wordt feitelijk geregisseerd vanuit België: de kuikens komen uit België. Het voer komt uit België en ook worden ze daar geslacht. De verzorger krijgt een vaste prijs per afgeleverde kip. De op deze manier gemeste kippen staan waarschijnlijk doorgaans niet als zodanig geregistreerd in de landbouwtelling; onduidelijk is of dit ook moet. Er lopen enige kwesties hierover. Bijgevolg zouden er best wel eens flink wat meer slachtkippen in het gebied kunnen zijn dan de gegevens uit de landbouwtelling doen vermoeden.

7.3.3 Ontwikkelingsmogelijkheden streek

Voor een deel sluiten de meningen van de geïnterviewden in deze twee deelgebieden aan op die in het Kustgebied. In grondaankopen om de akkerbouwtekt te vergroten zien de meeste gezien de hoge grondprijzen niet veel. Sommigen zeggen echter dat als de kans zich voordoet ze toch hun oppervlakte gaan vergroten. Sommigen zien het aantal kleine bedrijven in de nabije toekomst drastisch teruglopen. Dit door een gebrek aan opvolgers.

'Er zullen nog meer nieuwe melkveebedrijven bijkomen. De intensieve veehouderijsector zal niet zo veel meer groeien. Het zuivere akkerbouwbedrijf zal behoorlijk in

omvang groeien. Bepaalde bedrijven zullen speciale producten voortbrengen. Op nog meer bedrijven zullen neveninkomsten nodig zijn.¹

Over de ontwikkelingsmogelijkheden in de streek wordt door velen gezegd dat men doorgaans vrij behoudend is, weinig risico's neemt en te weinig ondernemend bezig is. Ze nemen te weinig initiatief, en het is er de laatste paar jaren niet gemakkelijker op geworden om er wat bij te gaan doen; ik vraag me wel eens af wat sommigen het hele jaar doen, men kijkt hier sterk de kat uit de boom en we moeten hier veel creatiever zijn. Sommige geïnterviewden zien echter wel degelijk mogelijkheden om uit deze impasse te komen: er zijn echt mogelijkheden genoeg: ieder met zijn interesse moet doen wat hem goed lijkt. Je moet echter wel de moeite nemen om je erin te verdiepen en bij een keuze moet je daar ook echt achter gaan staan.

Hierna volgen een aantal door de geïnterviewden vermelde mogelijkheden die men zou kunnen oppakken:

- het mede benutten ook voor de teelt van opengrondsgroenten van de aan te leggen waterbassins voor de fruitteelt;
- het ontwikkelen van een bollenteeltgebied op de zandgronden ten zuiden van Sluis-Aardenburg. Het voldoende aanwezig zijn van voldoende zoet water in het voorjaar kan hierbij een voorwaarde zijn. Samenwerking om kennis op te doen, scholing en stages zijn daarbij noodzakelijk. Te overwegen is ook samenwerking met Belgische bollentelers te zoeken nabij de grens. Ook intensieve contacten met Nederlandse bollentelers en kenniscentra zijn wenselijk;
- de zandgrond ten zuiden van Sluis-Aardenburg biedt mogelijkheden voor (witte) asperges: bijkomend voordeel is dat deze grond erg vroeg is. De vraag naar witte asperges lijkt in de regio vrij groot; ook in België;
- het beter benutten van het klimaatvoordeel voor de teelt van winterbloemkool;
- de teelt van laanbomen;
- de opleiding en het vakmanschap van de akkerbouwer is waarschijnlijk een knelpunt (opgemerkt door een niet-akkerbouwer): betere scholing en cursusonderwijs zouden hierin een bijdrage kunnen vervullen.¹
- voor sommigen kan het beginnen van een mini-camping een goede aanvulling zijn: voorwaarde is dat je dit dan wel goed moet doen, je ook hierin moet investeren, er veel tijd in moet steken en goede sociale vaardigheden moet hebben. Aan de kust liggen hier meer mogelijkheden dan wat meer landinwaarts;
- voor een 20 à 30 biologische landbouwbedrijven is ruimte op de markt en in de streek;
- misschien zit er iets in sommige specialiteiten (kalkoenen, droogbloemen);
- voor de teelt van pootgoed zijn er mogelijkheden;

---

¹ Opmerking auteur: in paragraaf 2.8 is dit aspect nagetrokken. Dit bleek niet zo te zijn: de genoten opleiding lag op een relatief goed peil. Vervolg- en cursusonderwijs is misschien wel een zwak punt.

- in beperkte mate zijn er mogelijkheden voor kippenstallen;
- er zijn hier weinig opslagmogelijkheden voor consumptieaardappelen en uien: zo gaat er nog eens geld verloren;
- de grond wordt hier veel te lang vastgehouden: men blijft boer ook al werkt men soms al lang elders. Dit belemmert de bedrijfsontwikkeling van anderen;
- nog meer in deeltijd gaan boeren.

7.3.4 Externe productie-omstandigheden

Zoals al in hoofdstuk 2.10.3 naar voren is gekomen zijn er in deze twee deelgebieden enkele ruilverkavelingen met een administratief karakter geweest. Daarnaast zijn er enkele ruilverkavelingen in het recente verleden afgestemd. Doorgaans is de verkavelingsituatie op de bedrijven redelijk tot goed. Dit is vooral het geval in die gebieden waar een administratieve ruilverkaveling is geweest. Op enkele bedrijven was de verkavelingsituatie zonder meer slecht te noemen. Dit was vooral het geval in de buurt van de afgestemde ruilverkaveling Biervliet en bij het in voorbereiding zijnde De Ponte. Deze afstemmingen worden betreurd. Ook van de afstemming van Sluis-Aardenburg werd gezegd: het was een beetje kortzichtig dat deze afgestemd werd. Ook zijn er bedrijven die aan weerszijden van de N61-weg grond hebben liggen en dit graag anders zouden hebben. Zowel voor henzelf als voor de verkeersveiligheid. De ontsluiting van bedrijf en kavels wordt als goed ervaren. Dit geldt ook voor de waterbeheersing. Incidenteel zijn er enkele problemen met percelen die te lang nat blijven of te snel droogtegevoelig zijn.

7.3.5 Samenwerking

Een derde van de bedrijven werkt op geen enkele manier samen met andere bedrijven om de kosten te drukken. De overige hebben een of andere samenwerking; meestal met een buurman of een familielid. Dit betreft meestal het gezamenlijke gebruik van enkele machines. De indruk bestaat dat in deze twee deelgebieden wel meer samengewerkt wordt dan in het Kustgebied.

In de fruitteelt werkt men sinds kort meer samen in de keten op afzetgebied (afspraken met handel en retailers).

7.3.6 Belemmeringen

Bijna de helft van de bedrijven geeft aan dat men nu of vroeger belemmeringen heeft gehad op het gebied van ruimtelijke ordening, bouwvoorschriften of natuur- en landschapsontwikkelingen. Voor drie geïnterviewden was dit hinder van natuur- en landschapsontwikkelingen: 'het peilbesluit op mijn bedrijf is hoger komen te liggen door de aanwezigheid van dat natuurgebied; ik heb daar last van'. Een ander merkte op:

'we hebben een perceel land bij het Grote Gat bij Oostburg liggen. Er zitten daar vreselijk veel ganzen; een derde van de tarwe is daar dit jaar opgevreten door ganzen. Alle boeren daar in de buurt hebben daar last van. Er loopt hierover nog een procedure bij de wildschadecommissie. Een ander: ik ben elders weggegaan en naar hier vertrokken omdat ik in de nabije toekomst al die natuurplannen dichtbij mijn bedrijf kreeg; degene die dan overblijft heeft dan wel de lasten maar niet de lusten'.

Twee bedrijven hadden problemen gehad met de bouw van een nieuwe schuur en loods: één met de hinderwetvergunning (afstand tot de burens) en één met de vorm. Eén geïnterviewde wil appartementen voor de verhuur in de bedrijfsgebouwen maar dit gaat (vooralsnog) niet door. Verder heeft ieder bedrijf te maken met de huidige landelijke milieu-eisen op het gebied van gebruik en opslag van bestrijdingsmiddelen: dit wordt niet als zodanig als een belemmering ervaren maar meer als een normaal onderdeel van de bedrijfsvoering.

7.3.7 Particulier natuur- en landschapsbeheer

Ruim de helft van de geïnterviewden is van mening dat particulieren (boeren) ook aan natuur- en landschapsbeheer zouden kunnen doen. Dit mits er een normale uurvergoeding tegenover staat en met goede afspraken met de natuurbeschermingsinstanties. Het is zeker aantrekkelijk als een natuurgebied tegen je eigen land aanligt. Bijvoorbeeld langs kreken e.d. Je hebt dan ook meer de zekerheid dat bijvoorbeeld zaden uit het natuurgebied niet op je land komen. Je kan het onkruid dan zelf beheersen. Nu is dit soms wel het geval:

'het lijkt wel of de tegenwoordige natuur- en landschapsbeheerders veel meer mogen dan wij; mijn vader heeft vroeger nog wel eens een boete van f 250,- gehad voor wilde haver op zijn land. Nu staan er op veel plaatsen in natuurgebieden akkerdistels te bloeien'.

Natuurontwikkeling langs de kreken wordt door sommigen ook als positief gezien: 'het trekt toch mogelijk wat meer toeristen naar de streek hetgeen weer goed is voor de economische ontwikkeling'. Bij teveel natuurontwikkeling werkt dit weer averechts: 'op grond met natuur vindt op zich geen economische activiteit plaats: dit gaat ten koste van de economische ontwikkeling in de streek'. Drie geïnterviewden zouden ook daadwerkelijk aan de gang gaan met natuurbeheer: 'zeker in de winter zou het een aantrekkelijk alternatief

zijn'. Eén geïnterviewde werkt soms incidenteel ook nu al voor het Zeeuwsch Landschap en is daar goed tevreden over.

7.3.8 Minicampings

Op de drie bedrijven met een mini-camping is men tevreden hierover: 'het loopt goed'. Van degenen die geen mini-camping hebben speelt een enkeling met het idee om er alsnog aan te beginnen. Degenen die het niet willen, hebben er allemaal zo hun reden voor: past niet in de arbeidsfilm, te gebonden, te veel geloop op het erf, te gevaarlijk met al die machines die hier staan, te ver van de kust, zit veel werk in voor mijn vrouw: die moet het ook zien zitten.

En: 'Nee, dankjewel als het half september is dan zijn er veel half overspannen. Ik zie dat wel bij mijn buurvrouw'.

7.3.9 Biologische landbouw

Op de vraag hoe men over de biologische landbouw denkt en of men hier ook eventueel zelf voor zou voelen wordt door slechts één geïnterviewde positief geantwoord. (dit afgezien van de geïnterviewde biologische teler (zie 7.2.10). De meeste zien het niet zitten vanwege de verwachte hoeveelheid onkruid in het voorjaar of schatten de marktkansen niet goed in. Sommigen hadden zich er overigens wel in verdiept ('mijn grond is hier te licht'). Enkeligen hebben wel bewondering voor degenen die dit doen. Anderen evenwel vinden het maar niks. Hierbij speelt vooral een rol dat men bang is voor mogelijke phytoftera besmetting van nabij gelegen aardappelpercelen:

'in een voorjaar en zomer als dit jaar wordt er op aardappelpercelen tot 1 kilometer rondom biologische aardappelpercelen wel twee keer zo veel gespoten als wat verder weg. De totale milieubelasting in een gebied is dus in dit geval door het voorkomen van één zo een biologische perceel veel hoger dan als alles gewone landbouw zou zijn: hier hoor je nooit iets over'.

7.3.10 Andere gebiedswensen en opmerkingen

Over een groot aantal ontwikkelingen in de streek zijn door de geïnterviewden opmerkingen gemaakt. Hiervoor is van de meeste al verslag gedaan. Hierna zal op enkele andere ingegaan worden.

De ontwikkelingen van de afgelopen jaren dat er mammoet intensieve veehouderijbedrijven in de streek verschenen zijn wordt door vrijwel iedereen sterk betreurd: het heeft voor anderen de mogelijkheid om een intensieve veehouderijtak te beginnen beperkt. De ontwikkeling dat er nieuwe melkveebedrijven verschenen zijn wordt wel als positief gezien: dit heeft meer toegevoegde waarde voor de streek. Plattelandsontwikkeling en verbreding van de landbouwactiviteiten ziet men doorgaans als een marginale activiteit: voor enkelen levert dit concreet wat op en is hier wat mee te verdienen. De landbouw tak zal toch het be-

langrijkste zijn. Evenwel voor het totale toeristische pakket in de streek is het wel een goede zaak.

Verder is opgemerkt dat de belangenbehartiging van de landbouwsector momenteel tekort schiet. Als oorzaak wordt genoemd dat de afgelopen tijd te veel tijd in de fusie van de diverse organisaties is gestoken. Mogelijk dat er ook eens wat gedaan zou kunnen worden aan een verbetering van het maatschappelijke imago: 'de mening van de maatschappij over de voedselvoorziening is vrij arrogant. Het imago van de landbouw moet veel beter worden: nu gaat het veel over dierziektes, mest en spuiten'. Ook is nog al eens naar voren gekomen dat de regelgeving (MINAS, meitelling, Mc.Sharry, GUO-problemen) rond de land- en tuinbouw veel te veel is: 'de lol is eraf'. 'Dit is erg jammer'. Ook is opgemerkt dat er op sommige bedrijven absoluut geen rekening wordt gehouden met de gevolgen van milieustorten op de bodemvruchtbaarheid en de toekomstige kwaliteit van de productie: 'mest en slib (ook van riolen en fabrieken) wordt bijgemengd tot het net aanvaardbaar is en op het land uitgereden. Wat zijn hiervan op termijn de gevolgen? Ik vind dit geen doen'.

Op de vraag of men interesse heeft in een verbrede bedrijfsdoorlichting antwoordt twee derde positief. Het accent dient te liggen op de bedrijfseconomische doorlichting (bedrijfseconomische vergelijking met andere bedrijven). Voorwaarde bij enkelen was evenwel dat dit niet te veel tijd mocht kosten. Over verbreding en andere bedrijfsmogelijkheden meent men zelf dikwijls genoeg na te denken.

7.4 Discussiebijeenkomsten

7.4.1 Inleiding

Om meer inzicht te krijgen wat er in de regio onder de agrariërs leeft en daarmee het draagvlak van het onderzoek te vergroten, zijn een drietal discussiebijeenkomsten in de regio georganiseerd. Op basis van voorlopige conclusies uit het hoofdstuk 'De structuur van de land- en tuinbouw' en het hoofdstuk 'De financiële positie van de akkerbouw in West-Zeeuwsch-Vlaanderen' zijn vier stellingen opgesteld die als input voor deze sessies zijn gebruikt en zijn ideeën geïnventariseerd over de aanpak van een Landbouw ontwikkelingsplan. De begeleidingscommissie heeft zorg gedragen voor de samenstelling van de drie groepen. De eerste groep bestond uit 12 agrarische ondernemers van bedrijven die zich de laatste jaren sterk hebben ontwikkeld. Behalve akkerbouwers en een paar melkveehouders, bestond de groep uit ondernemers die succesvol een nieuwe (tweede tak of hoofdtak) op het bedrijf hebben opgericht. De tweede sessie is gehouden met vertegenwoordigers van de regionale agribusiness (ABAB, WEA, Rabobank, CUMELA, CHV, CZAV, Lamb-Weston/Meijer Aardappelverwerking). De derde sessie bestond uit een beperkter aantal agrarische ondernemers (4), waarvan er twee een potentiële opvolger hadden. De verslagen van de bijeenkomsten met agrarische ondernemers zijn samengevoegd (paragraaf 7.4.2.). Hierbij wordt tevens ingegaan op verschillen tussen de groepen 1 en 3. Het verslag van de bijeenkomst met de agribusiness is apart uitgewerkt (paragraaf 7.4.3).

7.4.2 Verslag discussiebijeenkomsten met agrarische ondernemers

Stelling 1

Binnen de akkerbouwsector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen worden aanwezige kansen gemist of te laat opgepakt. De kansen die er liggen moeten krachtig gestimuleerd worden.

Een groot deel van de ondernemers op de bedrijven die zich sterk hebben ontwikkeld vindt dat ondernemers die echt vooruit willen de aanwezige kansen hebben opgepakt. In het gebied bevinden zich veel oudere ondernemers die niet zonnodig meer hoeven investeren, zeker gezien de lage animo op deze bedrijven om op te volgen in de familiesfeer. Deze bedrijven zijn relatief klein en genereren een te laag bedrijfsinkomen om in de toekomst te kunnen continueren. In het algemeen zijn de jongere ondernemers vrij goed bezig. Met name de hoge grondprijs belemmert verdere bedrijfsontwikkeling in de akkerbouw. Door het stoppen van de kleinere bedrijven komt er op termijn productiecapaciteit beschikbaar. Potentiële groeiers zouden hierop in moeten springen. Het dilemma is echter dat ze te maken hebben met te hoge grondprijzen voor een rendabele akkerbouwteelt.

In de regio wordt sterk vastgehouden aan een traditioneel extensief bouwplan. De traditie is sterk gericht op de hoofdgewassen suikerbieten, consumptie-aardappelen, wintertarwe en graszaden. Volgens de agrarische ondernemers moet je hiervoor optimaal inzetten om een goed inkomen te genereren. Graan en graszaad zijn daarnaast van belang voor het instandhouden van een goede en gezonde bodemstructuur. In het bouwplan zitten relatief weinig hectare aardappelen en uien. Bij de West Zeeuwsch-Vlaamse akkerbouwer slaan onbekende gewassen in doorsnee niet aan. 'Wat de boer niet kent, dat teelt hij niet. Olievlas, schorseneren en de teelt van winterpenen waren geen succes'. Het langere groeiseizoen in de regio wordt door de meeste niet als een echt voordeel gezien. Een aantal anderen is het hier niet mee eens en wijst erop dat in Tholen relatief wel veel vroege aardappels worden geteeld. De zware grond en het gebrek aan zoetwater brengen beperkingen met zich mee. De grond is niet optimaal voor pootgoedteelt. De kostprijs in West-Zeeuwsch-Vlaanderen is relatief hoog, vooral door de bewerkingkosten voor grond.

De mentaliteit van de West Zeeuwsch-Vlaamse akkerbouwer kan omschreven worden als gemoedelijk en rustig.

'In de regio zijn veel boeren en weinig ondernemers: er wordt rustig doorgeboerd, want het komt allemaal wel goed. Veel akkerbouwers in de regio fietsen te langzaam en raken achterop. Iedere 5 jaar moet je een nieuwe fiets aanschaffen om het tempo bij te benen'.

Ondernemers die er in geslaagd zijn een nieuwe tak op hun bedrijf te ontwikkelen hebben dat vooral zelf gedaan. Ondersteuning bij het uitwerken van ideeën werd echter gemist. Men kon nauwelijks terecht bij collega's. De meeste ondernemers vinden dat ook onder de regionale deskundigen de West Zeeuwsch-Vlaamse mentaliteit overheerst. 'Een deel van de deskundigen moet van oorsprong van buiten de regio komen'.

Andere genoemde redenen voor gemiste kansen:

- financieringsproblematiek van de bedrijfsovername, in het geval er meerdere kinderen binnen het gezin zijn;
- het kiezen voor een eenvoudige werkwijze, met weinig gebruik van vreemd vermogen;
- de matige logistiek (centra zijn te ver weg) die tot extra kosten leidt. De marges zijn te klein. De verwachting is dat de tunnel dit probleem deels zal oplossen;
- in vergelijking tot België is er weinig overheidssteuning. De startkosten van projecten zijn in Nederland vaak te hoog. Hier staat tegenover dat de in de regio aanwezige 5B-fondsen (van de EU) weinig te gelde worden gemaakt door ondernemers uit de agrarische sector;
- er is weinig neiging tot samenwerking onder de ondernemers. 'Het machinepark op veel bedrijven kan de helft kleiner'. Er vindt nog steeds weinig gezamenlijke verwerking van producten plaats;
- er is onder de akkerbouwers weinig ambitie om beschikbare arbeid (gedurende de winterperiode) te benutten. 'De noodzaak hiertoe is blijikbaar te klein geweest';
- afkeer van hoge investeringen in bedrijfspanden, waardoor sorteeractiviteiten en dergelijke niet zijn opgepakt;
- het ontbreken van een pioniersmentaliteit, zoals in de Flevopolder. West-Zeeuwsch-Vlaanderen blijft achter bij veel andere regio's in Zeeland;
- de handel wordt in het gebied niet gemist, waardoor verwerkingsactiviteiten ook zijn achtergebleven.

Stelling 2

De relatief eenzijdige productieorientatie op de akkerbouwsector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen is niet goed voor de streek. Binnen de gehele agrarische sector liggen er veel mogelijkheden buiten de akkerbouw

Het merendeel van de ondernemers, vooral die op de goed ontwikkelde bedrijven, ziet voldoende mogelijkheden buiten de akkerbouw. 'Je moet als ondernemer wel zelf de kansen durven oppakken en het vervolgens beter doen dan een ander'. Succesvolle voorbeelden zijn terug te vinden in de champignoncultuur, de boomkwekerij, de fruitteelt en zelfkaasmakerij. Voor deze producten (die veelal in meerdere vormen afgezet worden) is afstemming met de afzet belangrijk, hetgeen veel energie kost. Een andere positieve ontwikkeling in de afgelopen jaren was de groei van de vleeskuikenhouderij.

Er is binnen de regio nog teveel aandacht voor bulkproducten. 'Het produceren van bulkproducten als tweede tak moeten we maar overlaten aan Canada'. Bijna iedereen is van mening dat je alleen dingen moet doen waar je goed in bent en die je bovendien nog leuk vindt ook. Uitgangspunt voor akkerbouwers moet de teelt van producten blijven, dat is hun kwaliteit. De handel is een vak apart. Om gezamenlijk met een aantal collega's een nieuwe tak op te pakken wordt door de meerderheid van de ondernemers als niet-optimaal gezien. 'Het maken van onderlinge afspraken verloopt te moeizaam. Een ieder moet van zijn eigen

kwaliteit uitgaan. We zijn immers allemaal verschillend'. Wel zou in de beginfase een beroep moeten worden gedaan op professionele ondersteuning. In de regio gebeurt dit veel te weinig. Een knelpunt is de onvoldoende kritische houding van veel deskundigen. Een belangrijk deel van de ondernemers vindt gesprekken met collega's en het onderling uitwisselen van ideeën uiterst belangrijk. Het organiseren van studieclub- en huiskamerbijeenkomsten zou regelmatig moeten plaatsvinden. Tot op heden staat gezelligheid teveel centraal: 'vaak is er slechts een algemene inleiding, waarna vervolgens gezellig wordt geborreld'. Er zou met name in de winterperiode meer van elkaar kunnen worden geleerd. Studieclubs moeten dieper in de stof duiken: 'de boeken komen te weinig op de tafel, in West-Brabant gebeurt dit veel meer'. Er wordt binnen de studieclubs te weinig aandacht besteed aan de ontwikkeling van de vaste kosten (machines, werktuigen, arbeid) en te veel aan de ontwikkeling van het saldo. Ook worden er weinig excursies gemaakt naar succesvolle bedrijven.

Ondernemen is vooruitzien. Dat gebeurt in de regio te weinig. Ondernemers (vooral de jongere) moeten meer worden begeleid door scholing, coaching en het ontvangen van bedrijfsadvies. Vooral bedrijven met een potentiële opvolger moeten blijven investeren in bedrijfsontwikkeling. Jonge ondernemers zouden meer coöperatief moeten gaan denken om nieuwe producten te telen en samen te werken op het terrein van mechanisatie.

Andere factoren die de ontwikkeling van bedrijven hebben afgeremd:

- de hoogte van de grondprijs, hoewel volgens velen boeren altijd al hebben geroepen dat de grondprijs te hoog is;
- minder succesvolle initiatieven hebben in de regio een te negatieve uitstraling. Ga er van uit dat slechts 2 van de 10 ideeën daadwerkelijk tot een succes uitgroeien;
- de afstand van het bedrijf naar de afnemer wordt door velen als een beperkende factor voor bedrijfsontwikkeling ervaren. De infrastructuur leent zich te weinig voor vroeg leveren van producten. 'Zorg ervoor dat afnemers naar jou komen';
- beschikbare arbeid op akkerbouwbedrijven wordt niet ten volle benut. 'Veel akkerbouwers zien op tegen teveel handwerk, het zijn machine-mensen: hier staat tegenover dat juist de ontwikkeling van arbeidsintensieve teelten kansen bieden';
- het vangnet van Brussel heeft achteraf een remmende werking op innovatief ondernemerschap. Subsidies werken niet echt!;
- het ruimtelijke ordeningsbeleid zet een rem op de ontwikkeling van bepaalde takken in de veehouderij;
- partners van potentiële opvolgers spelen een belangrijke rol bij wel of geen bedrijfs-overname; hier staat of valt veel mee;
- het langere groeiseizoen biedt geen grote voordelen voor een tweede tak, mede doordat het vaak te koud is.

Stelling 3

De mogelijkheden voor de agrarische sector zijn beperkt. Men zal het nog meer dan nu moeten zoeken in nevenactiviteiten buiten het agrarische bedrijf

De mening van veel ondernemers op de sterk ontwikkelde agrarische bedrijven is dat *het bedrijven van een agrarische onderneming topsport is*. Dit betekent dat je volledig in moet zetten op die zaken waar je de kwaliteit voor hebt. Door nevenactiviteiten erbij te nemen verslapt de aandacht van de hoofdzaken en zal uiteindelijk een negatieve invloed op het resultaat hebben.

Een andere groep ondernemers is van mening dat verdiensten uit neven-activiteiten een welkome aanvulling zijn op het inkomen. 'Je bent als agrarisch gezin minder kwetsbaar door meer spreiding in inkomen. Zorg voor een zorgvuldige inzet van gezinsarbeid zodat dit niet ten koste gaat van de akkerbouw'. Een voorkeur heeft de groep voor nevenactiviteiten die het productieproces op het agrarische deel van het bedrijf versterken. Het opzetten van een nevenactiviteit is vooral terug te vinden op de kleinere bedrijven. Als doorgroei in de akkerbouw niet lukt, richt men zich in eerste instantie op een tweede tak. Als dit ook niet lukt probeert men het inkomen aan te vullen door nevenactiviteiten. Tenslotte is er nog de oplossing van een baan buitenshuis, hetgeen in ieder geval toegevoegde waarde oplevert. Het bestemmingsplan Sluis-Aardenburg brengt nogal beperkingen met zich mee voor de landbouw. Ook het opzetten van nevenactiviteiten wordt door de ruimtelijke ordeningsplannen belemmerd. Voorbeelden zijn de maximum-grootte van een camping en beroepsmatige verkoop aan de weg. Uit te kleine mini-campings valt moeilijk inkomen te genereren. Er moet binnen het regionale ruimtelijke beleid meer gepleit worden voor het creëren van ruimte voor nevenactiviteiten. Ook de komst van enkele grote varkensbedrijven kan de mogelijke activiteiten op andere bedrijven beperken. Dit kan remmend werken voor sector en platteland. Tot op heden is inspraak bij de herinrichting slecht geregeld. Het gevoel van opboksen tegen recreatie en toerisme (ondersteund door de overheid) is groot. 'We leveren in ten voordele van recreatie en toerisme en krijgen nauwelijks iets terug, met uitzondering misschien van wat ruilverkaveling'.

Stelling 4

De aanwezige financiële ruimte op de akkerbouwbedrijven wordt relatief beperkt aangewend. De investeringsstrategie kan als behoudend worden gekenschetst. Uit gegevens van het LEI komt naar voren dat het accent van de investeringen bij de akkerbouwbedrijven in de afgelopen vijf jaar meer ligt op de aankoop van grond dan op de bedrijfsuitrusting en de bedrijfsgebouwen.

Voor veel akkerbouwers is de aankoop van grond niet rendabel. De regionale grondprijzen zijn daarvoor te hoog. Volgens de regionale akkerbouwers hebben melkveehouders het wat dat betreft eenvoudiger. Een deel van de groep is van mening dat bedrijfsontwikkeling niet zozeer via uitbreiding van onroerend goed moet plaatsvinden, maar veel meer via verwerking van geteelde producten, het creëren van toegevoegde waarde middels opslaan, sorteren en verwerken van producten.

Welke aanpak moet de agrarische sector volgen bij het opstellen van een Landbouw Ontwikkeling Plan (LOP) ?

Binnen het LOP moet de ontwikkeling van een sterke en gezonde landbouw centraal staan. De eenheden moeten niet te groot zijn en er moet ruimte zijn voor kleinschalige projecten. De landbouw moet zo breed mogelijk worden gezien, waarbij behoefte is aan marktgerichte varianten (afzetperspectieven). Bulkproductie wordt niet als de toekomst gezien. Binnen het LOP zou een inventarisatie van potentiële groeimogelijkheden kunnen plaatshebben op basis van een brede discussie (zorg voor een goede voorlichting over het LOP) in de streek. Ook moet daarbij een beeld van de risico's worden gegeven (waar loopt men vast ten aanzien van de afzet, in hoeverre belooft samenwerking, is professionele ondersteuning nodig? De aandacht moet zich richten op agrarische bedrijven die innoveren en/of jonge ondernemers hebben. Vernieuwende bedrijven hebben voor anderen een voorbeeldfunctie. Hoewel er voor deze bedrijven mogelijkheden moeten zijn om te groeien, hoeft de groep potentiële wijkers in het LOP geen centrale positie. Het versneld afnemen van het aantal bedrijven is voor velen nog een spookbeeld. Stimuleren om eerder te stoppen is meer een taak voor de zakelijke dienstverlening.

Er moet een achterland worden gecreëerd (en dat is mogelijk gezien de huidige verscheidenheid) met een hoge natuurwaarde. Het zou mooi zijn als hier vergoedingen voor de landbouw (rechtstreeks van de toerist of via de gemeente-toeristenbelasting-) tegenover staan.

Tot op heden is er te weinig constructief overleg geweest met de andere partijen: overheid, natuur- en milieu, recreatie en toerisme. De agrarische ondernemers hebben het gevoel in een te laat stadium erbij betrokken te worden en fungeren daardoor slechts als underdog. 'De negatieve wind die over de landbouw raast moet worden afgezwakt. Het verdwijnen van agrarisch onderwijs in de streek is een goed voorbeeld'.

De agrarische ondernemers moeten de discussie over de toekomst dan ook aangaan in het kader van het LOP. In een LOP moeten de regionale ondernemers een gezamenlijke agrarische toekomstvisie ontwikkelen, het liefst voor het totale gebied (met enkele regionale schetsen). Dit kan dan als een goede start worden beschouwd om in gesprek te komen met de andere partijen (gemeente, recreatie, natuur en milieu), de discussie aan te gaan en zaken te doen. 'Er is door middel van het LOP meerinzicht in de eigen kracht, en het is dan ook gemakkelijker meer begrip voor jouw situatie te kweken bij de andere partijen'. Het in gesprek blijven moet het uitgangspunt zijn, temeer gezien het feit dat andere partijen in toenemende mate gemeenschappelijke belangen hebben (toerist). De gemeente is in principe een regulerende partij. Misschien moet worden gestuurd richting het opstellen van convenanten met partijen. Bijvoorbeeld met de recreatiesector of met een natuurontwikkelingsinstantie. Het werken onder een convenant vergt binnen de agrarische sector een breed draagvlak. Bij het opzetten van convenanten moeten partijen rekening houden met elkaars belangen. Respect voor elkaars belangen is daarbij een goede basis. Dit geldt zeker ook voor de agrarische sector: 'het is een kwestie van geven en nemen!'

Convenanten kunnen er ook voor zorgen dat de huidige matige bestuurs-kwaliteiten binnen de agrarische sector worden ondervangen. 'De traditie dat de boer zelf bestuurder was, is de laatste tijd tegen gaan werken, mede vanwege een complexer wordende omgeving. Misschien moet je meer denken aan het inhuren van professionals'. Ook kunnen

convenanten voorkomen dat de agrarische sector het idee heeft dat de gemeente met meerdere maten meet.

Binnen de onderhandelingen met andere partijen is inzicht in ruilmogelijkheden belangrijk.

'De agrarische sector wil meedoen, maar dan ook meedelen in de opbrengsten, bijvoorbeeld via een schaderegeling, het niet betalen van toeristenbelasting over minicampings, het krijgen van uitbreidingsmogelijkheden binnen het plaatselijke ruimtelijke ordeningsbeleid, enzovoort. Ons uitgangspunt zou moeten zijn dat wij als landbouw heel wat (kunnen) bieden'.

Andere aandachtspunten:

- binnen het lokale ruimtelijke beleid aandacht te vragen voor de rol van een agrarische toetsingscommissie (mogelijk maken van uitzonderingsgevallen);
- er rekening mee houden dat de subsidiestroom verschuift van internationale naar nationale ondersteuning. Dit kan consequenties hebben voor de keuze van gewassen. Ook het integreren van de natuurcomponent binnen de landbouw (natuurlease door toeristen, vergroening fiscale- en subsiestelsel) biedt mogelijkheden;
- wil de agrarische sector de kwaliteit in de hele productieketen inzetten?
- hoe zwaar wil de agrarische sector inzetten bij herziening van een bestemmingsplan?

7.4.3 Verslag discussiebijeenkomst met agribusiness

Stelling 1

Binnen de akkerbouwsector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen worden aanwezige kansen gemist of te laat opgepakt. De kansen die er liggen moeten krachtig gestimuleerd worden

De zware grond maakt het telen van aardappelen moeilijker en risicovoller. Er zijn veel problemen met het rooien van aardappelen. Met name in de kuststreek is de grond zwaar. Verder landinwaarts zie je meer aardappelen in het bouwplan. Gezien de bodemstructuur is het op lange termijn de vraag welke teelten technisch mogelijk zijn. De regio ligt voor pootaardappelen vrij zuidelijk, de kans op besmettelijke ziekten is hoger. De kilo-opbrengsten zijn fors lager, terwijl de prijs per kilogram ook lager ligt. Mede door logistieke problemen wordt vrij weinig verwerkt. De bouw van de tunnel biedt nieuwe kansen. Het bouwplan is traditioneel gezien ruim opgezet (onder andere bruine bonen). Granen, zaden en peulvruchten realiseren hogere opbrengsten, de aardappelopbrengsten (consumptie en pootgoed) blijven achter, terwijl de kosten op een zelfde niveau liggen als elders. Toch bieden grondsoort en klimaat de regionale ondernemers kansen. 'Je kunt vroeg aanvangen en het klimaat is relatief droog. In de praktijk is de oogsttijd evenwel langer'. Ten opzichte van omliggende regio's hebben de akkerbouwersechter relatief weinig tuinbouwgewassen. Ook uien (ten opzichte van Zuid Beveland) en chichorei (ten opzichte van Oost Zeeuwsch-

Vlaanderen, met eveneens zware grond) blijven achter in West-Zeeuwsch-Vlaanderen. Wel is het zo dat onder jonge opvolgers in toenemende mate aardappelen populair worden.

De mentaliteit onder de akkerbouwers is traditioneel. 'Gezapigheid en weinig behoefte aan verandering en voorzichtig omspringen met de mogelijkheden die de mechanisatie biedt'. De laatste jaren gaat het in de akkerbouw knellen: 'het is de hoogste tijd dat ook de akkerbouwers een inhaalslag maken. Andere Zeeuwsche regio's hebben al een inhaalslag gemaakt'. De mentaliteit zorgt er ook voor dat er weinig wordt samengewerkt. 'Denk bijvoorbeeld eens aan een gezamenlijke investering in een rooimachine'. In bijvoorbeeld Noord-Beveland is de mentaliteit anders en zijn de laatste 5 jaar wel veel samenwerkingsverbanden ontstaan. Hierdoor is de oppervlakte aardappelen en aantal telers gestegen. Er is daarbij goed gebruikgemaakt van stimuleringsregelingen.

Mede door het behoudende investeringskarakter wordt relatief veel door loonwerkers geroid. Een ander voorbeeld van een mentaliteitskwestie is: waarom lukt het handelaren op gehuurde grond aardappelen te rooien en boeren niet?

Andere opmerkingen:

- de geïsoleerde ligging werkt belemmerend. Er ontbreekt handel in de regio (grensoverschrijdende handel daalt eveneens) of er zijn te kleine handelaren, die ongestructureerd werken;
- vooral voorlopers binnen de regio hebben een grote uitstraling op de anderen. Ze zijn er eigenlijk veel te weinig;
- je moet zoveel mogelijk investeren in arbeid: eigen uren rendabel maken, desnoods door parttime te werken;
- er is onder de akkerbouwers een negatieve houding ten aanzien van handwerk (in andere regio's zijn deze kansen wel gepakt);
- de winterperiode is kritiek. Activiteiten als sorteren moeten worden opgepakt, onder andere via cursussen en voorlichting (zie bijvoorbeeld Schouwen-Duiveland);
- Handelaren richten zich in toenemende mate op grotere hoeveelheden per teler (1.000-3.000 ton). Voor grotere partijen wordt, zeker in de toekomst, meer betaald (prijisdifferentiatie). 'Voor deze regio is 300 ton echt het minimum. Het is een logistiek probleem, n.l. het verwerken van grotere homogene hoeveelheden'. Je kunt je afvragen of er in de regio niet afzetcoöperaties moeten worden gesticht (incl. bewaarplaatsen) die als partner fungeren van de verwerkende industrie. Bijvoorbeeld 5 à 6 telers die uniformiteit van ras afspreken. De huidige kavels zijn hier eigenlijk te klein in vergelijking tot België.

Stelling 2

De relatief eenzijdige productieorientatie op de akkerbouwsector in West-Zeeuwsch-Vlaanderen is niet goed voor de streek. Binnen de gehele agrarische sector liggen er veel mogelijkheden buiten de akkerbouw

Veel akkerbouwbedrijven beschikken over ongeveer 40 ha. 'Ze zijn net te klein om een goed inkomen te genereren, en net te groot om er een tweede tak bij te hebben. Een moge-

lijkheid is het bedrijf niet door een opvolger voort te laten zetten'. De bedrijven aan de kust zijn in doorsnee kleiner en hebben zich de afgelopen jaren meer gericht op nevenactiviteiten. In Oost Zeeuwsch-Vlaanderen zien we een sterke run van melkveehouders op akkerbouwbedrijven. 'Het gebied is deels overgegeven aan Brabantse melkveehouders'. In West-Zeeuwsch-Vlaanderen speelt dit in veel mindere mate. In de toekomst zal dit wel meer gaan gebeuren. Ook de veredelingssector is binnen deze regio minder opgepakt, hoewel er nu beperkingen vanuit het ruimtelijke beleid spelen. Instappen hierin geeft op dit moment zowel economische als sociale problemen. Ten aanzien van het opstarten van een tweede tak spelen volgens de agribusiness de volgende zaken een rol, waarvan een deel ook bij stelling 1 is genoemd:

- een mentaliteit van weinig nieuwe dingen oppakken. 'Vernieuwing stuit op weerstand'. 'Hoe kun je de mensen motiveren'?
- een tweede tak geeft een andersoortig bedrijf. 'Je kunt alleen iets goed doen als je je specialiseert. Je kunt niet tegelijk een goed plantenteler en veehouder zijn'. Anderen vinden dat er teveel akkerbouwmatig wordt gedacht: andere producten passen niet in het ondernemersplaatje;
- grondverkoop past niet in het straatje van de akkerbouwer. Het zou evenwel ruimte op kunnen leveren voor het financieren van een tweede tak. Zelf-financiering staat centraal;
- tuinbouw en fruitteelt zijn grotendeels afhankelijk van de infrastructuur. In de praktijk liggen de veilingen steeds verder weg. Je maakt alleen kans als er grote hoeveelheden worden geproduceerd;
- het bodemvruchtbaarheidsprobleem. Zo is de organische mest niet altijd goed voor de bodemstructuur;
- een deel van de pluimveeproductie verloopt via Belgische contracten; de ondernemer is niet vrij, wel vindt benutting van vrije arbeid plaats en zijn de stalkosten voor de contractgever; De deur voor verdere uitbreiding zit echter op slot;
- het ruimtelijke ordeningsbeleid biedt weinig ontplooiingskansen voor grootschalige bedrijven;
- meer investeren in kennis (kennis over teelt en productiewijze meer concentreren en aanwenden) en benutting van arbeid;
- de kritische massa zijn de toeleveranciers en collega's, Zeker hebben de ondernomen alternatieven in de tuinbouw dit ondervonden;
- de streek kent geen specialiteiten (in beperkte mate vlas en bruine bonen);
- meer uitbuiten van de klimaatvoordelen (winterbloemkool, witte asperges, bloembollen);
- een ieder zal toch zoveel mogelijk zelf (inclusief afzetkanaal) zaken moet regelen;
- bij nieuwe gewassen zijn er te weinig telers om de mechanisatiekosten in de hand te houden (een nieuw gewas is nog niet interessant voor een loonbedrijf).

Stelling 3

De mogelijkheden voor de agrarische sector zijn beperkt. Men zal het nog meer dan nu moeten zoeken in nevenactiviteiten buiten het agrarische bedrijf

De toegevoegde waarde per hectare zal mede door de relatief hoge kosten verder dalen. Om schaalvergroting te realiseren is uitstoot van bedrijven nodig. Hierbij kan de zakelijke dienstverlening een belangrijke rol spelen. Het zijn vooral de grotere akkerbouwbedrijven die grond kopen. De kleinere bedrijven kopen geen grond en richten zich op nevenactiviteiten. Het zijn vooral melkveehouders die hele akkerbouwbedrijven kopen. De grondprijs wordt niet door de akkerbouw bepaald. Melkveehouderij en onteigening voor natuur en infrastructuur spelen ook een belangrijke rol. Je kunt je afvragen in hoeverre Nederland een geschikt akkerbouwland is. De kwantiteit van akkerbouwproducten zal teruglopen. Akkerbouwers zullen vooral op de kwaliteit moeten letten, met een voorkeur voor grote homogene partijen. Dit staat haaks op nevenactiviteiten. Concentratie op nevenactiviteiten wordt als een één-generatie verhaal gezien.

Stelling 4

De aanwezige financiële ruimte op de akkerbouwbedrijven wordt relatief beperkt aangewend. De investeringsstrategie kan als behoudend worden gekenschetst. Uit gegevens van het LEI komt naar voren dat het accent van de investeringen bij de akkerbouwbedrijven in de afgelopen vijf jaar meer ligt op de aankoop van grond dan op de bedrijfsuitrusting en de bedrijfsgebouwen.

Het investeringsgedrag van akkerbouwers in de regio kan als zeer behoudend worden bestempeld. Dit werd mede versterkt doordat relatief veel bedrijven de boekhouding door een niet-agrarisch boekhoudbureau lieten uitwerken. De laatste jaren wordt er door de grotere agrarische boekhoudbureaus meer gestimuleerd om te investeren.

'We doen meer dan alleen maar de aangifte. Banken en accountantsbureaus moeten meedenken, want onbekend maakt onbemind. Geef daarbij ook voorbeelden van nieuwe initiatieven van buiten de regio of provincie (bijvoorbeeld glastuinbouw).'

Als een idee van een ondernemer aanslaat, volgen er direct een aantal anderen. Dat de laatste jaren veel grond is gekocht komt vooral door de liberalisering van de pachtwet, hetgeen tot hogere kosten leidt. 'Ondernemers kopen de grond tegen de waarde in verpachte staat, hetgeen een uitstekende pensioenvoorziening is'. Een deel van de bedrijven is gericht op schaalvergroting en koopt extra grond aan. De hoge grondprijs is daarbij een zwaar dilemma.

Welke aanpak moet de agrarische sector volgen bij het opstellen van een Landbouw Ontwikkeling Plan (LOP)?

Het landbouwontwikkelingsplan moet zich vooral richten op:

- bevordering van samenwerking op het terrein van gebouwen, machines en het opzetten van speciale teelten;
- schaalvergroting, waarbij gebruik wordt gemaakt van het klimaat, beschikbare kennis en investeringsmogelijkheden;
- bevorderen van de grondmobiliteit;
- het verbeteren van de logistiek. Zo dicht mogelijk bij de markt komen en meer richten op hoogwaardige kwaliteitsproducten (onder andere met inzet van loonwerk).

8. Internationaal landbouwbeleid

Het merendeel van de bedrijven in het studiegebied heeft ten aanzien van de opbrengstprijzen van de gewassen en producten te maken met door de Europese Commissie vastgestelde prijzen of uitgevoerde beleidlijnen. De ontwikkeling van de opbrengstprijzen van de gewassen waar een EU-marktordening voor geldt en het beleid van de Europese Gemeenschap voor zuivel en rundvlees bepalen voor een groot deel de huidige en toekomstige inkomensontwikkeling van die bedrijven die zich richten op deze productiesectoren.

De landbouw in de Europese Unie staat aan de vooravond van een verdere wijziging van het landbouwbeleid. De Europese Commissie presenteerde in de zomer van vorig jaar een eerste oriëntatie op de hervorming van het landbouwbeleid in de zogenaamde Agenda 2000. In dit document wordt een visie geschetst op het toekomstig beleid van de Europese Unie en de weg die zou moeten worden gevolgd om verdere uitbreiding mogelijk te maken. De voorstellen voor de hervormingen van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid vormen hier een onderdeel van. Inmiddels zijn deze voorstellen nader uitgewerkt en in maart 1998 gepubliceerd. De onderhandelingen over de voorstellen zullen naar verwachting pas in de loop van 1999 worden afgerond.

De aanleiding voor de nieuwe hervormingen is meervoudig. Ten eerste speelt de mogelijke uitbreiding van de EU met een aantal Midden en Oost-Europese landen een rol. Een beleid van hoge landbouwprijzen acht men met het oog op de uitbreiding niet wenselijk. In deze landen besteden de consumenten een relatief groot deel van hun inkomen aan voedsel, waardoor hoge landbouwprijzen negatieve sociale en economische gevolgen zouden kunnen hebben. Bovendien zou een toepassing van het huidige landbouwbeleid in deze landen tot omvangrijke extra EU-uitgaven leiden. Een tweede reden voor hervormingen is de volgende ronde van de GATT/WTO- onderhandelingen over handelsliberalisatie. De Europese Commissie verwacht dat een nieuwe ronde tot aanpassing van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid zal nopen. De derde reden en misschien wel meest urgente aanleiding voor aanpassing van het huidige landbouwbeleid is de dreiging van nieuwe graan- en rundvleesoverschotten, die als gevolg van het huidige GATT-akkoord niet op de wereldmarkt kunnen worden afgezet. De Europese Commissie is van mening dat de Mac Sharry-hervorming dusdanig positieve resultaten heeft opgeleverd dat men op dezelfde wijze door moet gaan met hervormingen. Verder wordt er door de Commissie gestreefd naar een meer milieuvriendelijke landbouw (Landbouw Economisch Bericht, juli 1998).

De voorstellen zien er als volgt uit:

Akkerbouw

- De interventieprijs voor granen zal eenmalig in het jaar 2000 met 20% verlaagd worden.
- Er wordt een niet-gewasgebonden hectaretoeslag van 66 ecu/ton ingevoerd voor granen, oliehoudende zaden, snijmaïs en vrijwillige braaklegging (de huidige toeslag bedraagt 54 ecu per ton): de toeslag wordt dus met 22% verhoogd en zal dan ongeveer f 1.035,- per hectare bedragen.
- Voor eiwithoudende gewassen komt er een hectaretoeslag van 72,5 ecu per ton.
- Het verplichte braakpercentage wordt vastgesteld op 0% (voor 1998/1999: 5%).
- In het huidige suikerbeleid is geen verandering voorgesteld. Verder zijn er prijsmaatregelen voorgesteld voor zetmeelaardappelen (-20%) met een verhoging van de directe steun en afschaffing van de maandelijkse verhogingen van de interventieprijs. Uitbetalingen van de toeslagen zullen voortaan drie maanden later plaats vinden.

Zuivel

- De interventieprijsen zullen in vier stappen vanaf 2000 met in totaal 15% verlaagd worden.
- Er wordt een koepremie ingevoerd ter compensatie van de prijsdaling. Deze premie bestaat uit drie delen: een basispremie van 100 ecu plus een vleespremie van 35 ecu en een enveloppremie (deze laatste premie kan naar nationale criteria ingevuld worden). De totale steun per melkkoe kan in Nederland oplopen tot ongeveer 550 à 600 gulden. De snijmaïspremie blijft gehandhaafd.
- Het EU-melkquotum zal met 2% verruimd worden, de ene helft van de verruiming is voor jonge boeren en de andere helft voor boeren in bepaalde gebieden. Nederland zou er 1% verkrijgen.

Rundvlees

- De interventieprijs zal in drie jaar tijd met 30% verlaagd worden.
- De premies voor stieren zullen in drie stappen verhoogd worden tot 220 ecu (circa f 490,-).
- Er zal een premie komen die verdeeld wordt aan de hand van nationale criteria.

Algemeen

Bedrijven die meer dan 100.000 ecu (circa f 220.000,- aan steun ontvangen) worden extra gekort.

Voor alle sectoren geldt dat premies en toeslagen aangepast kunnen worden indien marktontwikkelingen daartoe aanleiding geven. Op de voorstellen is door de verschillende landen verdeeld gereageerd. Dit betreft vooral de uitwerkingen in de zuivelsector. Hier heeft deze discussie ertoe geleid dat er nu bijvoorbeeld een enveloppremie bijgekomen is. In het oorspronkelijke voorstel was alleen sprake van een koepremie. Dit had de positie van

de Nederlandse melkveehouder ten opzichte van het meeste buitenland verslechterd. Ook was in het oorspronkelijke voorstel sprake van een afschaffing van de premie voor snijmais. Of de voorstellen ook allemaal ten uitvoer zullen worden gebracht is niet zeker: Denemarken, Zweden Italië en het Verenigd Koninkrijk willen andere maatregelen voor de zuivelsector: een prijsverlaging met 30%, 4% meer melkquotum en hogere compensaties voor de melkveehouders. Omdat in deze voorstellen de melkprijs sterk richting wereldmarkt zal gaan wordt door het Productschap voor Zuivel getwijfeld of de melkquotering op termijn gehandhaafd zal blijven.

Gevolgen

Afhankelijk van het areaal gewassen en de productiesector waar een EU-marktordening voor geldt, zullen de voorstellen verschillende effecten op de inkomens van de bedrijven hebben. In de akkerbouwsector zal gemiddeld 41% van de prijsdaling van de gewassen gecompenseerd worden door hogere toeslagen (Agrimonitor, juni 1998). Voor een gemiddeld Nederlands akkerbouwbedrijf betekent dit uiteindelijk dat de voorgestelde maatregelen ertoe zullen leiden dat het bedrijfsinkomen gemiddeld f 6.300,- zal verslechteren. In de gebieden met veel fabrieksaardappelen (Veenkoloniën) zal de inkomendaling het grootst zijn (-f 14.000,-). Voor het gehele Zuidwestelijke Zeekleigebied wordt een gemiddelde inkomensdaling per akkerbouwbedrijf verwacht van f 5.600,-. In het studiegebied zal de inkomensdaling gemiddeld circa f 6.000,- per akkerbouwbedrijf bedragen. In de melkveehouderijsector zal gemiddeld tweederde van de prijsdaling van melk gecompenseerd worden door de voorgestelde koepremies. Niettemin zullen de uiteindelijke gevolgen voor het bedrijfsinkomen ernstiger zijn dan in de akkerbouwsector: het bedrijfsinkomen van het gemiddelde Nederlandse melkveebedrijf zal met f 15.500,- verslechteren. De kleinere melkveebedrijven (tot 45 melkkoeien) leveren f 8.600,- in en de grotere melkveebedrijven (meer dan 45 melkkoeien) f 21.000,-.

Voor het studiegebied betekent dit dat doorvoering van de genoemde EU-voorstellen de inkomens van veel bedrijven onder druk zal zetten: de noodzaak om andere wegen te bewandelen om het bedrijfsinkomen op peil te houden zal dus in de nabije toekomst eerder toe- dan afnemen. In de melkveehouderijsector kunnen de EU-voorstellen tot gevolg hebben dat er mogelijk minder melkveebedrijven van elders zich in het studiegebied zullen vestigen dan op grond van de druk van elders (stadsuitbreidingen, natuurontwikkelingen en dergelijke) eerder verwacht kon worden: vanwege teruglopende marges kan het mogelijk eerder aantrekkelijk zijn om het bedrijf te beëindigen en met de fiscus af te rekenen. Van belang voor het studiegebied is ook de internationale discussie binnen de EU over de kosten van het landbouwbeleid: Nederland betaalt relatief veel meer dan andere landen aan de EU. Momenteel (najaar 1998) lijkt het er op dat de individuele landen meer dan nu het geval is verantwoordelijk worden voor hun eigen landbouwwitgaven. De landbouw in het studiegebied ontvangt voor Nederlandse begrippen relatief veel inkomensvoelers. Als de verantwoordelijkheid bij deze uitgekeerde gelden meer op landelijk niveau komt te liggen kan dit op termijn tot gevolg hebben dat er ook meer invloed zal komen op een juiste besteding van deze gelden. Dit hoeft niet alleen een nadeel voor de sector te zijn maar ook een

kans: bepaalde voor de landbouw belangrijke projecten kunnen wellicht makkelijker van de grond komen als dit tot gevolg heeft dat er minder compensatiegeld betaald hoeft te worden.

9. Milieu

9.1 Algemeen

Tot de Mac Sharry hervorming van het landbouwbeleid in 1992 behoorde o.m. ook een landbouwmilieuverordening. Deze benadrukt de dubbele rol van de boer als producent en als beschermer van het milieu en het landschap. De verordening is gericht op de bevordering van productiemethoden die verenigbaar zijn met milieu, natuur en landschap. Er is voorzien in een groot aantal maatregelen om boeren productiemethoden te laten gebruiken die minder intensief en natuurvriendelijk zijn. Indien boeren een of meer van deze maatregelen treffen, kunnen ze in aanmerking komen voor een inkomenscompensatie. Deze compensaties wordt gezamenlijk door de EU en de nationale of regionale overheid gefinancierd. Ook in ons land worden diverse regelingen door de EU mede gefinancierd.

Dit betreft onder meer de volgende regelingen:

- de regeling beheersovereenkomsten en natuurontwikkeling: eind 1996 waren er 6.000 deelnemers met een totale oppervlakte van 43.000 ha: de vergoedingen variëren voor grasland van f 180,- tot f 2.080,- per hectare per jaar. Voor bouwland varieert dit van f 180,- tot f 740,- per hectare per jaar. Voor perceelsrandenbeheer (minimaal 3 en maximaal 12 meter) wordt f 0,28 per m² vergoed. (Provinciaal wordt er f 0,35 per m² vergoed);
- de regeling stimulering biologische productiemethoden;
- de bijdrageregeling demonstratie- en bewustmakingsprojecten milieu- en natuurvriendelijke landbouwproductiemethoden;
- bijdrageregeling EU-cursussen.

Voor Zeeuwsch-Vlaanderen is het mogelijk om extra projecten mede gefinancierd te krijgen door de EU in het kader van de 5b doelstelling (dit geldt niet voor de Kanaalzonegemeenten Terneuzen en Sas van Gent). Ook is het mogelijk om voor bepaalde specifieke projecten gelden te krijgen uit de regeling vernieuwing landelijk gebied. Op dit moment zijn er ook mogelijkheden om duurzame energieprojecten gefinancierd te krijgen. Bepaalde door de landbouwsector in Zeeuwsch-Vlaanderen gezamenlijk in te dienen projecten zouden een grote kans maken voor mede-financiering in het kader van deze regelingen. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het stimuleren van bepaalde teelten, productiewijzen, biologische landbouw, energieteelten, en dergelijke. De indruk bestaat dat er momenteel slechts in beperkte mate van de mogelijkheden voor mede-financiering gebruikgemaakt wordt.

9.2 Verbruik van gewasbeschermingsmiddelen en meststoffen

Gewasbeschermingsmiddelen

In de akkerbouw is het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen een milieubelastende factor. De afgelopen jaren werden in de akkerbouwsector in Nederland als totaliteit veel minder bestrijdingsmiddelen gebruikt. De sterkste daling van het verbruik deed zich voor bij de grondontsmettingsmiddelen, vooral in de aardappelteelt.

De akkerbouwbedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen kenmerken zich wat betreft het bouwplan door minder aardappelen en bieten (aandeel van 30%) in vergelijking met de bedrijven in de rest van Zeeland (aandeel van bijna 45%). Het areaal handelsgewassen, peulvruchten en graszaad is daarentegen hoger. Dit heeft dan ook een merkbare invloed op het gebruik aan gewasbeschermingsmiddelen. In vergelijking met de rest van Zeeland wordt gemiddeld over de jaren 1994/95-1996/97 circa een derde minder aan middelen ingezet. Doordat het aandeel aardappelen in het bouwplan lager is, ligt met name het fungicide gebruik en in mindere mate het nematiciden gebruik lager. De inzet van het middelengebruik bij de granen, peulvruchten en landbouwzaden is wel hoger. Ook in Zeeland worden er minder middelen ingezet dan elders. In bijlage 4 is dit gebruik over de diverse gewassen in Zeeland en in de rest van het land nader weergegeven.

Meststoffen

De verschillen in meststofkosten zijn tussen Zeeland en de overige zeeleigebieden gering. Alleen bij de handelsgewassen zijn de meststofkosten duidelijk lager door het grotere aandeel vlas in het bouwplan. Koolzaad verbruikt meer meststoffen dan vlas en dit komt in grotere mate in de andere zeeleigebieden voor. In bijlage 4.4 zijn de kosten van de meststoffen naar de verschillende gewasgroepen nader weergegeven.

10. Regionale grondmobiliteit

Huidige en recente grondmobiliteit

Volgens verkregen informatie van de Dienst Landelijk Gebied in Goes bedroeg de gemiddelde *vrije* grondmobiliteit (dat is de jaarlijkse voor iedereen vrij verhandelbare hoeveelheid grond; dus exclusief familietransacties en verpachter-pachtertransacties. Dit als percentage van de totale oppervlakte cultuurgrond in een gebied) in West-Zeeuwsch-Vlaanderen in de jaren 1992 t/m 1997 gemiddeld 0,9%. Dit ligt onder het landelijke gemiddelde van bijna 2,0%. Dit komt doordat men in het studiegebied gemiddeld relatief lang zijn grond aanhoudt. Dit blijkt ook uit het relatief grote aantal oudere bedrijfshoofden en bedrijfshoofden met een AOW-uitkering (zie ook hierover hoofdstuk 6.1).

Over de jaren heen zijn er ook nogal eens schommelingen in deze mobiliteit. Zo bedroeg deze in het studiegebied over de jaren 1992 t/m 1995 slechts gemiddeld 0,7% per jaar. In 1996 en 1997 is het aanbod van vrij verhandelbare grond meer geworden: gemiddeld 1,4% per jaar.

In het Kustgebied is tussen 1992 en 1997 relatief meer grond verhandeld dan in de andere deelgebieden: gemiddeld 1,2% per jaar tegenover 0,9% per jaar in Sluis-Aardenburg en 0,8% per jaar in Oostburg-Biervliet.

Verwachte grondmobiliteit

Voor de nabije toekomst (hoofdstuk 5) en voor de komende tien jaar (tot 2007) wordt slechts een zeer geringe vermindering van het areaal cultuurgrond voorzien voor niet- agrarische doeleinden. Uitgegaan wordt van een niet-agrarische grondclaim van in totaal 75 ha (verbredingen van wegen en kleine uitbreidingsplannen). Omdat de precieze locatie van het bos (circa 300 ha) nabij de Braakmankreek nog niet bekend is, wordt hier vooralsnog geen rekening mee gehouden. Hoeveel grond er ook al daadwerkelijk gebruikt zal zijn in 2007 in het *Herinrichtingsgebied Kust* is op dit moment nog niet duidelijk. Plannen zijn er voor ca 900 ha nieuwe bos-, natuur- landschap- en recreatiegebieden. Er wordt van uitgegaan, dat hiervan in 2007 ongeveer 600 ha gerealiseerd zal zijn. De totale grondclaim tot 2007 zal derhalve ongeveer 675 ha zijn.

Het aanbod van vrij verhandelbare grond zal in de nabije toekomst vooral komen van bedrijven zonder opvolger. Hierbij moet opgemerkt worden dat men in het studiegebied wel zeer lang doorboert. Dit is met behulp van de loonwerker en specifiek op extensieve akkerbouwbedrijven ook fysiek lang mogelijk. Daardoor ligt de gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden in het studiegebied ook vrij hoog. In geheel West-Zeeuwsch-Vlaanderen is er 6.625 ha (29% van het totaal) in gebruik bij bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar zonder een opvolger of waarvan de opvolging nog niet bekend is. Van deze 6.625 ha is 217 ha

(3%) in gebruik bij 75-plussers, 999 ha (15%) bij 65-75 jarigen, 2.076 ha (31%) bij 60-65 jarigen en 3.338 ha bij 50-60 jarigen. Bedrijfshoofden (alle bedrijven) ouder dan 50 jaar met een opvolger hebben 6.785 ha (30% van het totaal) in gebruik. In de praktijk blijken er alsnog opvolgers bij te komen op bedrijven zonder opvolger, als ook opvolgers af te vallen bij de bedrijven die zeggen een opvolger te hebben. Deze twee effecten zijn ongeveer in evenwicht.

Tot 2007 gaan we voor het verwachte grondaanbod ervan uit dat er grond vrij komt van de volgende bedrijven zonder een opvolger:

Alle grond van de 75-plussers:	217 ha
80% van de grond van de 65-75 jarigen: $0,8 \times 999 \text{ ha} =$	799 ha
50% van de grond van de 60-65 jarigen: $0,5 \times 2.076 \text{ ha} =$	1.038 ha
25% van de grond van de 50-60 jarigen: $0,25 \times 3.338 \text{ ha} =$	835 ha
	<hr/>
Totaal	2.889 ha

Dit levert een verwacht grondaanbod op van gemiddeld 289 ha per jaar. Dit komt overeen met 1,3% per jaar. In de praktijk kan dit nog iets hoger zijn door vertrek van een enkeling naar elders of door ziekte of overlijden van jonge bedrijfshoofden (waarvan overigens een deel toch nog in de familiekring overgenomen wordt). Hierbij zal het totale verwachte vrije grondaanbod in het studiegebied gemiddeld op circa 1,5% per jaar uitkomen. Er zal dus meer grond op de vrije markt komen dan in het recente verleden (0,9% per jaar).

Een analoge manier van berekenen levert voor de drie deelgebieden de volgende verwachte totale grondmobiliteiten per jaar op:

Kustgebied:	1,6% (1992-1997:1,2%)
Sluis-Aardenburg:	1,4% (1992-1997:0,9%)
Oostburg-Biervliet:	1,5% (1992-1997:0,8%)
Gehele studiegebied:	1,5% (1992-1997:0,9%)

In alle deelgebieden zal dus in de nabije toekomst meer grond vrij worden aangeboden dan in het recente verleden gebeurd is. Voor sommige bestaande bedrijven zal dit kansen bieden om de bedrijfsoppervlakte te vergroten. Voor bedrijven van elders die zich in het studiegebied willen vestigen biedt dit ook mogelijkheden. Toch zal de grondmobiliteit naar verwachting nog steeds lager zijn dan het landelijke gemiddelde: men zal ook in de nabije toekomst lang met zijn bedrijf doorgaan. Hoe het grondgebruik over tien jaar zal zijn komt in hoofdstuk 11 (Toekomstige Ontwikkeling) aan de orde.

11. Toekomstige ontwikkeling

11.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de te verwachten toekomstige ontwikkeling in het studiegebied. Er zal naar een tijdshorizon van ongeveer 10 jaar worden gekeken: het jaar 2007. Hierbij worden een aantal aspecten belicht. Uitgangspunt is de autonome ontwikkeling. Er wordt nog geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat men de in hoofdstuk 12 geschetste ontwikkelingsrichtingen in sterke mate oppakt.

11.2 Areaal cultuurgrond

De totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij bedrijven in het gebied is per saldo in de periode 1992-1997 afgenomen met 366 ha (1,5%). Voor de nabije toekomst wordt een grondonttrekking voorzien van 675 ha (hoofdstuk 10).

11.3 Aantal bedrijven

11.3.1 Aantal hoofdberoepsbedrijven

Het toekomstige aantal hoofdberoepsbedrijven wordt zowel bepaald door het aantal opvolgers in het gebied als door andere redenen. Deze andere redenen kunnen zijn: stoppen door slechte bedrijfsresultaten, niet-agrarische claims, door verhuizingen naar elders of iets anders gaan doen (beroepsverandering). Ook kunnen jonge bedrijfshoofden overlijden. Sommige van deze bedrijven zullen alsnog voortgezet worden als hoofdberoepsbedrijf. Per saldo mag verwacht worden dat er om deze redenen in 2007 in het gehele studiegebied ongeveer 24 bedrijven minder zullen zijn.

Daar staat tegenover dat er door nieuwvestigingen van elders er ook bedrijven bij zullen komen. Dit in ongeveer dezelfde omvang als in het recente verleden het geval was: tot 2007 wordt een toename verondersteld van ongeveer 15. Dit zullen voornamelijk melkveehouders zijn die voormalige akkerbouwbedrijven opkopen. Uitgegaan wordt dat er geen nieuwvestigingen meer zullen komen van nieuwe intensieve veehouderijbedrijven. Dit vanwege de beperkingen in de nieuwe bestemmingsplannen buitengebied. Daarnaast kunnen ook een beperkt aantal nevenbedrijven doorgroeien naar een hoofdberoepsbedrijf (verondersteld ongeveer 10). Aangenomen wordt dat door de plannen voor het kustgebied er in 2007 ongeveer 13 hoofdberoepsakkerbouwbedrijven en 4 nevenbedrijven minder zullen zijn.

Het opvolgingspercentage in 1996 gerekend over alle bedrijfshoofden ligt in het gebied met 40% op een vergelijkbaar niveau als in Zeeland (41%) maar op een iets lager niveau dan van het gehele Nederlandse Zeekleigebied (46%). In 1997 waren op 65% van de hoofdberoepsbedrijven de oudste bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar.

Van de hoofdberoepsbedrijven in 1996 met een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar hebben er 142 een opvolger. Een gedeelte van de opvolgers zal alsnog afhaken. Op 216 hoofdberoepsbedrijven is er geen opvolger of is het nog niet bekend of er een opvolger komt. Op een gedeelte van deze bedrijven zal alsnog een opvolger komen. Bij de berekening van het toekomstige aantal hoofdberoepsbedrijven veronderstellen we dat het aantal nog afhakende opvolgers net zo groot is als het aantal dat alsnog opvolgt. Zoals al eerder aangegeven is blijft men in het studiegebied doorgaans lang door boeren; dit geldt ook als er geen opvolger is. Een gemiddelde leeftijd van 70 jaar om te stoppen is eerder regel dan 65 jaar. Dit betekent dat slechts ongeveer de helft van de hoofdberoepsbedrijven zonder opvolger ook daadwerkelijk gestopt zal zijn met zijn bedrijf in 2007.

Samengevat zal de ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven er tot 2007 ongeveer als volgt uitzien:

<i>Aantal bedrijven in 1997</i>	536
<i>Gecontinueerde bedrijven:</i>	
- bedrijven waarvan het bedrijfshoofd jonger is dan 50 jaar in 1997	+187
- bedrijven waarvan het bedrijfshoofd ouder is dan 50 jaar in 1997 met een opvolger	+142
- de helft van de bedrijven zonder een opvolger of opvolging onbekend	+108
- overgenomen bedrijven door derden	+15
- vanuit de groep nevenbedrijven	+10
<i>Niet gecontinueerde hoofdberoepsbedrijven:</i>	
- de helft van de bedrijven zonder een opvolger of opvolging onbekend	-108
- vermindering bedrijven door overige redenen	-24
- vermindering door plannen kustgebied	-13
<i>Aantal bedrijven in 2007:</i>	425

In 2007 zullen er waarschijnlijk 425 hoofdberoepsbedrijven in het studiegebied zijn. Dit zou een vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven betekenen van gemiddeld 2,3% per jaar. In het recente verleden was deze vermindering sterker (gemiddeld -3,8% per jaar).

11.3.2 Aantal nevenbedrijven

In de afgelopen vijf jaar vond er een vrij forse toename plaats van het aantal nevenbedrijven. Deze toename kwam vooral vanuit de groep hoofdberoepsbedrijven. Ook in de nabije toekomst zullen vele op termijn stoppende hoofdberoepsbedrijven zonder opvolger eerst als nevenbedrijf geëxploiteerd gaan worden en zullen pas na verloop van tijd geheel verdwijnen. Geschat wordt dat ongeveer de helft van de zonder een opvolger hoofdberoepsbedrijven eerst nevenbedrijf wordt. Het exploiteren als nevenbedrijf is vooral in de akkerbouw

met behulp van een loonwerker en het verhuren van grond tot op hoge leeftijd vrij lang vol te houden (lichamelijk niet zwaar belastend).

Van de bedrijfshoofden op de nevenbedrijven is tweederde ouder dan 50 jaar. Niettemin is er op de nevenbedrijven sprake van een redelijk opvolgingspercentage (1996: 30%). Verondersteld wordt dat ook de opvolgers vrijwel altijd het bedrijf zullen voortzetten als nevenbedrijf. Uitgaande van de huidige leeftijdsverdeling, het opvolgingspercentage en bovenstaande processen is te berekenen dat er in 2007 ongeveer 195 nevenbedrijven zullen zijn. Dit zullen er slechts een beperkt aantal meer zijn dan in 1997 (191). Wel zal het aandeel nevenbedrijven in het totaal aantal bedrijven toegenomen zijn van 26% in 1997 tot 31% in 2007.

11.4 Bedrijven en cultuurgrond naar bedrijfstype

Gezien de leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie over de verschillende bedrijven per bedrijfstype en de hiervoor vermelde aannamen kan een berekening gemaakt worden van het aantal bedrijven per bedrijfstypen in 2007. In tabel 11.1 is de ontwikkeling van het aantal bedrijven per bedrijfstype weergegeven. Ook is een beeld gegeven van de oppervlakte cultuurgrond die de verschillende groepen bedrijven dan zullen gebruiken en

Tabel 11.1 *Ontwikkeling van het aantal bedrijven, cultuurgrond en gemiddelde bedrijfsoppervlakte per bedrijfstype*

	Aantal bedrijven			Cultuurgrond (ha)			Hectare per bedrijf		
	1992	1997	2007	1992	1997	2007	1992	1997	2007
Akkerbouwbedrijven	500	412	311	19.115	16.869	15.400	38	41	49
Akkerbouw- veehouderijbedrijven	47	31	22	1.040	896	800	22	29	36
Akkerbouw-tuinbouw bedrijven	22	25	22	497	602	600	23	24	27
Fruiteeltbedrijven	18	17	16	346	374	400	19	22	25
Melkveebedrijven	17	18	26	406	582	1.050	24	32	40
Overige veehouderij- bedrijven	31	20	15	399	461	400	13	23	27
Overige bedrijven	17	13	13	426	421	450	25	32	35
Totaal hoofdberoeps- bedrijven	652	536	425	22.23	20.204	19.100	34	38	45
Nevenbedrijven	154	191	195	1.416	3.076	3.600	9	16	18
Totaal (alle bedrijven)	806	727	620	23.647	23.280	22.600	29	32	36

van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte per bedrijf in de verschillende bedrijfstypen. Uit deze tabel komt naar voren dat in de eerst komende jaren de gemiddelde bedrijfsoppervlakte

in het gebied aanzienlijk toe zal nemen. Dit zal vooral komen door het stoppen en opheffen van bedrijven die te klein zijn om door een opvolger overgenomen te worden.

11.5 Grondgebruik en ontwikkeling bedrijven naar bedrijfsoppervlakte

Als gevolg van de hiervoor beschreven ontwikkeling zal het grondgebruik ten behoeve van de melkveehouderij in het gebied toenemen. Dit geldt in lichtere mate voor het areaal tuinbouw. Het areaal bouwland zal ook in 2007 het grootste deel van het grondgebruik zijn. Tabel 11.2 geeft hiervan een beeld.

Tabel 11.2 De verdeling (in % van het totaal) van het grondgebruik op hoofdberoepsbedrijven

Grondgebruik	1992	1997	2007
Bouwland, exclusief voedergewassen	89	86	82
Grasland	8	8	10
Voedergewassen	1	2	3
Tuinbouw	2	3	4
Braakland + snelgroeiend hout	0	1	1
Totaal	100	100	100

In tabel 11.3 wordt de recente, huidige en verwachte toekomstige verdeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven over de diverse bedrijfsoppervlakteklassen weergegeven. Ook in 2007 zullen er nog steeds veel bedrijven zijn met een bedrijfsoppervlakte van minder dan 30 ha.

Tabel 11.3 Aantal hoofdberoepsbedrijven naar oppervlakteklasse in 1992, 1997 en 2007

Bedrijfsoppervlakte (ha)	Aantal akkerbouwbedrijven			Andere bedrijven		
	1992	1997	2007	1992	1997	2007
Tot 20	121	89	47	80	41	23
20-30	91	61	43	35	28	27
30-50	162	140	95	34	49	52
50-100	111	107	106	3	6	12
100 e.m.	15	15	20	-	-	-
Totaal	500	412	311	152	124	114

12. Regionale SWOT

12.1 Inleiding

De hoofdstukken 2 tot en met 6 bevatten specifieke informatie over het studiegebied op verschillende deelterreinen. In hoofdstuk 7 geven de land- en tuinbouwers en het verwante bedrijfsleven hun visie op de ontwikkelingen. In hoofdstuk 8,9 en 10 is een beeld geschetst van het internationale landbouwbeleid, het milieu en de regionale grondmobiliteit. Op basis van al deze informatie wordt in dit hoofdstuk een SWOT-analyse voor het studiegebied gemaakt (SWOT: Strengths, Weakness's/Opportunities, Threats, is de Engelse term voor sterkte-zwakte en kansen-bedreigingen). Eerst volgt de sterkte-zwakte analyse (12.2), gevolgd door de kansen-bedreigingen (12.3).

12.2 Sterkte-zwakteanalyse

In tabel 12.1 en tabel 12.2 zijn veel aspecten uit de voorgaande hoofdstukken beoordeeld naar sterkte of zwakte. De beoordeling is als volgt: zeer sterk (++), sterk (+), neutraal (0), matig (-) en zwak (--). Als referentie kader is het gehele Nederlandse Zeekleigebied aangehouden. In tabel 12.1 is per aspect gekeken naar de algemene landbouwkundige situatie in het gebied. In tabel 12.2 worden meer specifieke aspecten uit de akkerbouwsector beschouwd. Veel aspecten uit tabel 12.1 gelden ook voor de akkerbouwsector: deze zijn niet opnieuw opgenomen in tabel 12.2.

Tabel 12.1 Beoordeling van de algemene landbouwkundige situatie

Aspect	Beoordeling	Aspect	Beoordeling
<i>Algemene productieomstandigheden</i>		<i>Ruimtelijke Ordening</i>	
Klimaat (mild, lengte groeiseizoen)	++	Landelijk beleid	0
Licht	++	Provinciaal beleid	--
Vroegheid	+	Gemeentelijk beleid	-
Regen	0	Herinrichtingproject Kust	-
Mogelijkheid beregenen	-	Andere landinrichtingsprojecten	+
Bodem/grondsoort	0	Uitbreidingsplannen woningbouw/ industrie	+
Verkavelingsituatie	-	Vaste Oeververbinding	
<i>Landbouwkundige structuur</i>		Westerschelde	+
Leeftijd bedrijfshoofden	-	Duurzaam veilig	-
Nevenbedrijven (veel)	-	<i>Milieu</i>	
Scholing	+	Lage milieudruk	++
Kennisuitwisseling	--	Beperkte milieuruimte door vestiging grote nieuwe varkensbedrijven	-
Ondernemerszin	-	Mogelijkheden afsluiten beheers- overeenkomsten en perceelsranden- beheer	++
Ontwikkeling aantal bedrijven	-	Regeling stimulering biol. Landbouw	++
Grondgebruik (eenzijdig)	-	<i>Internationaal landbouwbeleid</i>	
Productie (eenzijdig)	-	SB doelstellingen (mogelijkheden voor subsidie)	++
Productieomvang per bedrijf	--	Granen, mais, eiwit en olie.gewas	--
Productietoename	-	Zuivelproducten	--
Toeleverende agribusiness	0	Rundvlees	--
Verwerkende agribusiness	--	Consumptieaardappelen, uien	0
Flexibiliteit	-		
Grondprijzen (lager)	+		
Grondmobiliteit	-		
Intensiteit van productie	--		
Mogelijkheden voor inplaatsers	++		
Ontbreken van een gebiedsspecialisatie	--		
Ligging ten opzichte van België	++		
Ligging binnen Nederland	--		

Tabel 12.2 *Beoordeling van de akkerbouwsector*

Aspect	Beoordeling	Aspect	Beoordeling
<i>Structuur</i>		<i>Rentabiliteit en financiering</i>	
Bedrijfsomvang	-	Inkomsten uit bedrijf	--
Bedrijfsoppervlakte	0	Aandeel neveninkomsten in het totaal gezinsinkomen	+
Intensiteit van het grondgebruik	--	Besparingen	-
Leeftijd bedrijfshoofden	-	Bedrijfsinvesteringen	-
Opvolging	-	Solvabiliteit	+
Ontwikkeling aantal bedrijven	-	Eigen vermogen	+
Gemid. ontwikkeling per bedrijf	0	Saldo consumptieaardappelen	-
Diversiteit gewassen	+	Saldo suikerbieten	-
Consumptie-aardappelen:		Saldo granen	+
- areaal (hectare)	-	Saldo graszaad	+
- ontwikkeling areaal	0		
- kilo-opbrengst	--		
- afzet	-		
Pootaardappelen:			
- areaal (hectare)	-		
- ontwikkeling areaal	+		
Uien areaal	-		
Andere akkerbouwgewassen	+		
Opslagcapaciteit	-		

Op basis van de voorgaande analyses worden de belangrijkste sterktes en zwaktes van de landbouw in het gebied nog eens bij elkaar gezet in tabel 12.3.

Tabel 12.3 De belangrijkste sterktes en zwaktes van de land- en tuinbouw in West-Zeeuwsch-Vlaanderen

---

STERK

Klimaat (mild, vroegheid, lang groeiseizoen, licht)
Lage milieudruk
Mogelijkheden om gebruik te maken voor projectsubsidies
Weinig claims woningbouw en wegen
Gunstige saldo's voor granen en graszaad
Gunstige solvabiliteit en veel eigen vermogen
Gunstige mogelijkheden voor inplaatsers
Goede ligging ten opzichte van België

ZWAK

Eenzijdige productiestructuur
Productieomvang per bedrijf
Intensiteit van het grondgebruik
Vrijwel geen verwerkende agribusiness
Kennisuitwisseling
Geen gebiedsspecialisatie
Ligging binnen Nederland
Lage saldo's voor consumptieaardappelen en suikerbieten
Afhankelijkheid EU- landbouwbeleid

De hiervoor beschouwende beoordelingen bij elkaar gezet levert geen onverdeeld gunstige eindconclusie op over de land- en tuinbouw in het gebied: De zwakke kanten zijn wat meer overheersend dan de sterke kanten. Anders gezegd: de sterke kanten zouden wat beter ontwikkeld moeten gaan worden. Dit betekent dat er ook veel kansen in het gebied liggen.

12.3 Kansen en bedreigingen

In het rapport is al terloops op de kansen en bedreigingen ingegaan. Ook bij de individuele gesprekken en discussiebijeenkomsten zijn deze aan de orde gekomen. In tabel 12.4 (Kansen) en 12.5 (Bedreigingen) zijn deze nog eens systematisch bij elkaar gezet. Hierbij moet opgemerkt worden dat de geboden kansen niet zomaar opgepakt kunnen worden. Aan elke kans zit een maar, een mits en een tenzij aspect. In dit onderzoeksrapport is hier al terloops op ingegaan. Ook de voorwaarden waarop deze kansen benut zouden kunnen worden, behoeven zeker ook nog de nodige aanscherpingen. Elke kans zou feitelijk dieper onderzocht kunnen worden om de precieze randvoorwaarden in kaart te brengen om deze kans te benutten. Ook zou gekeken moeten worden naar het individuele bedrijf om deze specifieke mogelijkheden op te pakken.

Tabel 12.4 Kansen van de land- en tuinbouw in West-Zeeuwsch-Vlaanderen

---

Algemeen land en tuinbouw:

Algemene en specifieke kennisniveau verbeteren (bijscholing, cursussen, kennisaansprekpunten)
Beter functioneren studieclubs
Milieu-projecten voorstellen
Convenanten (in Kustgebied en elders) afsluiten
Meer inspelen op aanwezig zijn van toeristen (meerwaarde geven aan producten, regionale kwaliteit geven)
Samenwerkingsprojecten stimuleren (machines, opslag, sorteren, transport, afzet bedrijfsniveau, afzet, nieuwe teelten)
Verbetering bestuurlijk kader en algemeen ondersteuning

Akkerbouw:

Uitbreiding areaal consumptieaardappelen
Verbetering kilo-opbrengsten consumptieaardappelen en suikerbieten
Verdere ontwikkeling areaal pootgoedteelt
Groter areaal uien (ook meer vroege plantuien)
Meer opslagmogelijkheden voor uien, consumptieaardappelen en pootaardappelen
Meer samenwerken, clusters vormen: gezamenlijk gebruik van machines, sorteren, opslagruimte, aanbieden en leveren product)
Meer toegevoegde waarde leveren (kwaliteit en afzet)
Onrendabele uren in de winter beter benutten
Schaalvergroten en specialiseren waar dit kan
Ontwikkelen van neventakken waar dit kan en alleen als men er volledig achter staat
Voor een 20 à 30 akkerbouwers zijn mogelijkheden in de biologische landbouw (onder voorwaarden)
Verkavelingsituatie kan op veel plaatsen beter
Benutten mogelijkheden voor beregening van consumptieaardappelen (bijvoorbeeld middels opvang winterneerslagoverschot in spaarbekkens; aansluiting bijvoorbeeld zoeken bij fruitbedrijven)

Tuinbouw:

Mogelijkheden voor winterbloemkool (mild klimaat)
Mogelijkheden voor bollen en witte asperges in het zandgebied ten zuiden van Sluis-Aardenburg (samenwerking en afzet met België)
Mogelijkheden voor boomkwekerijgewassen
Mogelijkheden voor specifieke teelten (met soms afzet in België): ondernemersspecifiek
Samenwerking in transport, sorteren, verpakken, afzet (met soms afzet in België)
Benutten mogelijkheden beregening (opslag van winterneerslagoverschot in spaarbekkens)
Beter benutting van de kenniscentra in Nederland en België

Intensieve veehouderij:

Mogelijkheden voor een beperkte tak intensieve veehouderij op akkerbouwbedrijven (mogelijkheden voor benutten eigen voerwinning: gerst voor varkens en tarwe voor pluimvee; afzet van mest op eigen bedrijf)
Specialiteiten

Melkveehouderij:

Mogelijkheden voor inplaatsingen van elders
Voor stoppende akkerbouwers een kans op een hoge grondprijs

Algemeen (bedrijfsgebonden gerelateerde niet-agrarische activiteiten):

Waar mogelijk en als men er achter staat: minicampings, verhuur van recreatie-accomodaties, caravanstalling, verkoop aan huis, natuur- en landschapsbeheer, Elders werken

Tabel 12.5 Bedreigingen van de land- en tuinbouw in West-Zeeuwsch-Vlaanderen

---

EU-landbouwbeleid

Ruimtelijke Ordeningsbeleid

Inplaatsingen van elders belemmert schaalvergroting akkerbouw

Grondclaims andere functies

Afwachtende houding

Ontbreken en verdwijnen van agrarische onderwijsmogelijkheden (LAS, MAS, praktijkschool Schoondijke, bijscholingsmogelijkheden, cursussen)

Veraf zitten van de Nederlandse kenniscentra en decentrale ligging

---

Aanbevelingen

Uit dit onderzoek zijn een groot aantal zaken naar voren gekomen die ertoe kunnen bijdragen dat de land- en tuinbouwsector zich mogelijk beter kan ontwikkelen dan in het recente verleden. In hoofdstuk 12 (regionale SWOT) zijn de kansen die het gebied heeft nader belicht. In dit hoofdstuk worden deze kansen nog wat verder geconcretiseerd en beschouwd. Hiervoor wordt een veelsporig beleid voorgesteld: een beleid dat specifiek geldt voor een bepaalde categorie bedrijven in het gebied; voor anderen zal dit niet kunnen of zijn er mogelijk andere opties.

Bij de akkerbouwbedrijven zijn er grofweg een drietal categorieën bedrijven te onderscheiden. De eerste is de categorie die eigenlijk te klein is om een volwaardig inkomen uit de akkerbouw te halen. Dit zijn de bedrijven die minder dan 40 ha cultuurgrond hebben. Als deze bedrijven niet drastisch het roer omgooien zullen ze op termijn verdwijnen doordat er veelal geen opvolger op het bedrijf komt: intensiveren van de productie (intensievere akkerbouwteelten, mogelijke tuinbouwteelten, biologische landbouw), samenwerken of streven naar meer betaalde uren (al of niet bedrijfsgerelateerde) zijn opties. Schaalvergroting door het aankopen van grond is voor de meeste van deze bedrijven een te dure optie in verband met de hoogte van de grondprijs.

De tweede categorie akkerbouwbedrijven (40-60 ha) zal goed op de kansen moeten letten die zich mogelijk voor hen voordoen: soms zal ook enige schaalvergroting nog kunnen; dit afhankelijk van de hoogte van het eigen vermogen en eigen specifieke mogelijkheden en kwaliteiten. Intensiveren van de productie per hectare zal ook nodig zijn.

Schaalvergroting door middel van het aankopen van grond zal in veel gevallen een optie zijn voor akkerbouwers met meer dan 60 ha grond. Feit is dat deze bedrijven in toenemende mate in het studiegebied concurrentie gekregen hebben van bedrijven die van elders komen. Dit heeft in het recente verleden de grondprijs doen stijgen. Dit belemmert voor deze bedrijven de noodzakelijke schaalvergroting die voor de toekomst nodig is. Niettemin kan voor sommige bedrijven aankopen van grond toch een goede optie zijn waarmee men zijn machines en gebouwen rendabeler kan benutten. De relatief gunstige eigen vermogenspositie laat dit ook toe. Dit neemt niet weg dat sommige bedrijfshoofden zich ook af moeten vragen of andere opties gezien hun mogelijkheden en kwaliteiten niet beter zouden zijn.

Hierna volgen een aantal mogelijke ontwikkelingsrichtingen en perspectieven voor de bedrijven in het studiegebied. Hierbij moet men zich realiseren dat niets zo maar gaat: een goede voorbereiding is noodzakelijk (cursussen, stages, bedrijfsbezoeken, voorlichting, goede ondersteuning). Verder geldt dat dit niet voor iedereen wat is: dit is afhankelijk van de specifieke bedrijfsomstandigheden, eigen vaardigheden en afzetmogelijkheden.

1. Het bouwplan op de akkerbouwbedrijven kan veel intensiever worden. Dit kan door meer consumptieaardappelen, uien en pootaardappelen te gaan telen.

2. De behaalde kilogramopbrengsten van consumptieaardappelen en suikerbieten (in mindere mate) zijn lager dan elders. Onderzocht zou kunnen worden wat hiervan precies de oorzaak is en of hier wat aan gedaan kan worden.
3. De opslagcapaciteit aardappelen en uien is over het algemeen onvoldoende: dit kan meer zijn dan nu het geval is.
4. In tegenstelling tot de gangbare mening zijn er mogelijkheden om zich toe te gaan leggen op de biologische landbouw. Bijscholing en nauwe samenwerking met de huidige biologische telers is noodzakelijk. Ook is niet te zware (te moeilijk bewerkbaar) of niet te lichte (te veel onkruid) grond nodig.
5. Tot voor kort was het nog mogelijk om in een flink deel van het gebied een intensieve houderijtak pluimvee als neventak te starten. De afgelopen jaren was dit qua rentabiliteit een goede sector. Op dit moment (najaar 1998) zijn de prijzen slecht. Mogelijk dat het op termijn weer aantrekkelijker wordt. Dit kan tevens aantrekkelijk zijn uit het oogpunt van opwaardering eigen graan (kippenvoer) en mestafzet op eigen bedrijf. Zeer recent (november 1998) is tot bevrozing van de huidige omvang van de pluimveehouderij in ons land besloten.
6. De klimaatvoordelen en ligging van het gebied kunnen beter benut worden: te denken valt bijvoorbeeld aan het telen van winterbloemkool (minder vorst dan elders), sommige opengrondsgroente vroege-teelten, of akkerbouw-vroege teelten (plantuien, vroege aardappelen).
7. De potentie van het zandgebied ten zuiden van Sluis-Aardenburg zou veel meer dan tot nu toe gebruikt kunnen worden voor specifieke teelten. Te denken valt bijvoorbeeld aan witte asperges (met mogelijke afzet in België of anders in combinatie met gezamenlijk transport van groene asperges afzet op veiling ZON in Venlo).
8. Ook het telen van bollen in dit zandgebied is een optie. Samenwerking om kennis op te doen, scholing en stages zijn daarbij noodzakelijk. Intensieve contacten met Nederlandse bollentelers en kenniscentra zijn wenselijk. Ook samenwerking met Belgische bollentelers nabij de grens is wenselijk.
9. De boomkwekerijsector is momenteel een rendabele bedrijfstak. Hier liggen mogelijkheden, mits men zich hierin verdiept en er voldoende kennis over opdoet.
10. Voor specifieke teelten en het houden van specifieke dieren is voor een enkeling dikwijls wel plaats op de markt. Van belang is hierbij dat deze specifieke kennis zelf door degene die dit opzet verworven moet worden en dat die ook de markt zelf moet ontwikkelen. Het probleem hierbij is dat dit meestal zeer kleine marktniches zijn, waarbij al een geringe uitbreiding tot prijsbederf leidt.
11. Op dit moment is men bezig met de voorbereidingen om waterbassins aan te leggen voor de fruitteelt: het benutten van het winter-neerslagoverschot voor nachtvorstbestrijding en fertigatie. Deze bassins zouden ook benut kunnen worden voor bepaalde opengrondsgroenteteelten (of bijvoorbeeld bollenteelt).
12. Ook elders in het studiegebied zouden waterbassins aangelegd kunnen worden om de mogelijkheden voor beregening van gewassen (tuinbouwteelten, consumptie- en pootaardappelen) uit te breiden.

13. Het exploiteren van een mini-camping, caravanstalling, het aanbieden van logies, het verhuren van appartementen of andere ruimten kan voor sommige bedrijven een goede aanvulling betekenen op het inkomen. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat in het gebied waar deze recreatie-nevenactiviteiten het beste lopen er geen uitbreidingen of nieuwe mini-campings bij mogen komen.
14. Het mee onderhouden van natuur- en landschap zou voor sommigen extra inkomen kunnen betekenen. Een voorwaarde hiervoor is dat hier een redelijke vergoeding tegenover staat. Perceelsrandenbeheer is nu al zonder meer overal mogelijk. Voor het sluiten van beheersovereenkomsten en inkomsten te krijgen uit natuur en landschaps-onderhoud is nader overleg tussen de agrarische sector en de overheid nodig. Akkerrandbeheer kan ook een optie zijn.
15. Samenwerken middels het aanschaffen en gezamenlijk gebruiken van machines, werktuigen en gebouwen biedt uit het oogpunt van kostenbesparing veel voordelen. Ook met het gezamenlijk aanbieden van grote uniforme hoeveelheden producten (bijvoorbeeld aardappelen die bestemd zijn voor de frites-industrie) zijn hogere opbrengstprijzen te realiseren (evenals kosten te besparen). Voor nieuwe samenwerkingsvormen en uitbreiding van bestaande zijn er momenteel subsidie mogelijkheden (een stimuleringspremie van f 1.000,- per bedrijf en f 10,- per sbe van de in de samenwerking ingebrachte gewassen plus een subsidie van 8 tot 10% van de ingebrachte waarde van machines of gebouwen plus 25% subsidie op begeleidingskosten).
16. Gezien het relatief extensieve bouwplan en de relatief geringe gemiddelde saldo's die op sommige akkerbouwbedrijven behaald worden lijkt het ook de moeite waard om de mogelijkheid te onderzoeken of er in de streek niet een energieteeltproject van de grond kan komen (om bijvoorbeeld circa 1.000 woningen van elektriciteit en warmte te voorzien is een duurzame energieteelt van 800 ha wilgenteelt in hoge dichtheden en korte omlopen nodig: wilgentakken worden elke twee of drie jaar afgemaaid, waarbij de houtsnippers als brandstof benut worden in een elektriciteitscentrale; in Zweden (1.500 boeren met 20.000 ha) is dit een gewone teelt. Zeeuwsch-Vlaanderen zou als voorbeeldproject voor Nederland kunnen dienen (subsidiemogelijkheden via: 5B, LNV-plattelandsontwikkelingsprojecten, NOVEM).
17. Convenanten tussen de landbouwsector enerzijds en de recreatie en natuur- en landschapssector anderzijds kunnen voor alle partijen voordelen opleveren. Voorwaarde is hierbij dat men elkaars belangen echt respecteert en dat de ene sector niet onevenredig veel moet inleveren ten opzichte van de andere: Landbouwbedrijven in de Kuststreek (of elders) moeten niet alleen de nadelen ondervinden van de andere sectoren: laat degenen met een landbouwbedrijf die dat willen ook mee profiteren van deze ontwikkelingen (bijvoorbeeld uitbreiden van de mini-campings/verhuur en andere, sluiten van beheersovereenkomsten) en zorg voor een goede (en echte) schaderegeling voor die landbouwbedrijven die alleen maar hinder hebben van de ontwikkelingen. Uit deze studie blijkt dat er heel wat landbouwbedrijven in de Kuststreek zijn die hun recreatie-nevenactiviteiten willen uitbreiden en dit nu niet mogen (voorwat-hoortwat).

18. Veel bedrijven houden zeer lang hun grond aan. Met meer grondaanbod zouden de overige bedrijven hun bedrijfsoppervlakte kunnen vergroten of zouden er meer bedrijven van elders in het gebied kunnen komen. Wellicht dat een soort beëindigingregeling voor 55 +ers zonder opvolger (bijvoorbeeld fiscale tegemoetkomingen) het grondaanbod zou stimuleren. Hier staat tegenover: veel wijkers hebben geen geldgebrek: men geeft zijn eigenheid niet zomaar prijs; een goede fiscale afbouwadvisering lijkt beter.
19. Om de hier en daar slechte verkavelings situatie te verbeteren zouden plaatselijke herinrichtingen en vrijwillige kavelruilingen ertoe kunnen bijdragen dat deze situatie verbetert. Dit zou wat actiever begeleid en gecoördineerd kunnen worden. Het landbouwbelang om de externe productie-omstandigheden te verbeteren verdient meer aandacht. Tevens verhoogt dit de waarde van het bedrijf.
20. Door de aankoop van gronden door BBL ten behoeve van niet-agrarische grondclaims verdwijnt momenteel suikerquotum uit het gebied. Voor de algehele inkomenssituatie van de landbouwbedrijven in het gebied is het wenselijk dat BBL aanspraak doet op dit quotum en het (terug) geeft aan de landbouwsector.
21. Bijscholingen, cursussen en stage lopen elders kunnen ertoe bijdragen dat men vanuit andere invalshoeken tegen zijn bedrijf of het ouderlijk bedrijf aankijkt. Dit is vooral van belang als men een nieuwe teelt, tak of een andere bedrijfsgebonden activiteit gaat doen.
22. Voor sommige bedrijfshoofden kan het elders werken een optie zijn. Dit is nu al bij velen zo. Hierbij dient men op te letten dat men daardoor de ontwikkelingsmogelijkheden van zijn eigen bedrijf niet veronachtzaamt.
23. Een grote kans wordt door sommigen gezien in het opwaarderen van de producten middels het zelf bewaren, sorteren, verpakken en verhandelen. Men zou dit ook coöperatief op kunnen pakken. Als afzetmarkt kan aan België gedacht worden. Dit kan ook misschien gemakkelijker op gepakt worden hier dan elders juist vanwege het ontbreken van veel handel hier.
24. Initiatieven behoeven soms enige ondersteuning (in de beginfase). Van belang blijft evenwel dat de ondernemers het zelf oppakken. Van bovenaf stimulatie heeft dikwijls weinig zin.
25. Velen hebben ook aangegeven dat het kennisniveau in de land- en tuinbouwsector in de streek te kort schiet. Vaste aanspreekpunten en kenniscentra zijn er bijna niet. De studieclubs moeten anders gaan functioneren: 'de lat moet hoger gelegd worden en er moet meer op tafel komen'.
26. Opgemerkt is ook dat er meer saamhorigheid moet komen en de ondernemers elkaar beter moeten leren kennen; dit ter stimulering van het geheel.
27. Het bestuurlijk kader en de bestuurskwaliteit moet beter worden en/of meer ondersteund worden door kwalitatief goede medewerkers.
28. Voor verdere concretisering en vervolgstappen van bovenstaande aanbevelingen en andere in het rapport aangegeven mogelijkheden zijn gezamenlijk in te dienen projecten nodig. Hiervoor zijn subsidiemogelijkheden aanwezig (5B-gelden, plattelandsvernieuwingsprojecten, NOVEM-subsidies, DLG-bijdragen).

Literatuur

Arcadis Heidemij Advies, *Benutten neerslagoverschotten voor kleinschalige voorraadvoorzorging en distributie in Zeeuwsch-Vlaanderen*. januari 1998.

Duurzaam Veilig Verkeer West-Zeeuwsch-Vlaanderen, *Uitgangspunten en organisatie van het project Duurzaam Veilig Verkeer West-Zeeuwsch-Vlaanderen*. juni 1996.

Erasmus Centre for Economic Integration Studies; prof. Kol. en Prof. Rijnvos, *Economische Ontwikkeling van West-Zeeuwsch-Vlaanderen*. concept, zomer 1997.

Gedeputeerde Staten van Zeeland, *Begrenzingsplan Natuurontwikkelingsproject Zeeuwsch-Vlaanderen*. Middelburg, oktober 1993.

Gedeputeerde Staten van Zeeland, *Beheersplan voor het beheers- en reservaatgebied Zeeuwsch-Vlaanderen 1993*. Middelburg, oktober 1993.

Kamer van Koophandel voor Zeeuwsch-Vlaanderen, *Strategisch Plan Zeeuwsch-Vlaanderen*; Evaluatie en voortgangsrapportage. Terneuzen, september 1996.

Koeman D., *Perspectief voor de landbouw?*. Dienst Landelijk Gebied-Goes, januari 1998.

Landbouw Economisch Instituut (LEI), *Landbouw Economisch Bericht 1998*. Den Haag, 195 p.; Periodieke Rapportage 1-98.

Landbouw Economisch Instituut (LEI), *Agrimonitor*. Den Haag, juni 1998.

Praktijkonderzoek voor de akkerbouw en de vollegrondsgroenteteelt, *Perspectieven voor de akkerbouw in het Zuidwestelijk kleigebied*. Lelystad, Publicatie nr.86, december 1997.

Provincie Zeeland, *Beleidsnota evaluatie landinrichting*. Middelburg, juni 1997.

Provincie Zeeland, *Streekplan Zeeland*. Middelburg, september 1997.

Provincie Zeeland, *Provinciaal Sociaal Economisch Beleidsplan 1998-2002 concept*. Middelburg, November 1997.

Provincie Zeeland, *Bestuurlijk consortium Vitaal platteland; Statements startbijeenkomst*. juni 1998.

Provincie Zeeland, Dienst Landelijk Gebied Goes, *Op weg naar een vitaal Zeeuwsch platteland*. Startnotitie, Middelburg/Goes, conceptversie, mei 1998.

Provincie Zeeland, *Verslag creatieve sessie Vitaal platteland*. Juli 1998.

Stichting voor Bodemkartering, *Bodemkaart van Nederland, Blad 53 (Sluis) en Blad 54 (West-Terneuzen); Kaarten en toelichting*. Wageningen, 1967.

Workshop Nieuwe Concepten voor Integraal Ruimtegebruik, *Informatiebundel met case studie Zeeuwsch-Vlaanderen*. Maart 1998.

Bijlagen

Bijlage 1 Toelichting op enkele veel gebruikte begrippen

1. Nederlandse grootte-eenheid (nge)

Een Nederlandse grootte-eenheid is een maatstaf voor de economische omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke productierichtingen binnen een bedrijf. De nge is gebaseerd op de saldi per dier en per hectare gewas. Daartoe worden de brutostandaardsaldi (bss) berekend door de opbrengsten met bepaalde specifieke kosten (de meeste directe kosten) te verminderen. De nge wordt regelmatig herzien. De aanpassing geschiedt zodanig, dat de reële ontwikkeling van de bruto toegevoegde waarde voor het gemiddelde Nederlandse bedrijf wordt weergegeven. 1 nge (1994) is in 1994 gesteld op een bruto standaard saldo van 1.400 ECU hetgeen overeenkomt met bijna f 3.000,- (f 2.982,-; koers 1994: 1 ECU= f 2,13).

Gemiddeld over alle bedrijven en productierichtingen kwam in 1994 1 nge overeen met 2,99 sbe. De sbe is een norm voor de netto toegevoegde waarde van een gewas of dier. In 1994 kwam de geldswaarde van 1 sbe overeen met f 550,-. In het rapport is in beide jaren met de nge-normen van 1994 gewerkt. In tabel B.1 zijn van de meest voorkomende gewassen en dieren de nge-normen weergegeven.

Tabel B.1 Aantal nge per hectare of dier

Gewassen	Aantal nge (norm 1994)	Dieren	Aantal nge (norm 1994)
Grasland	0,90	Melk- en kalfkoeien	1,36
Snijmais	0,95	Jongvee tot 1 jaar	0,24
Wintertarwe	0,89	Jongvee 1-2 jaar	0,35
Zomertarwe	0,78	Vleesvee 2 jaar en ouder	0,23
Wintergerst	0,85	Fokzeugen	0,27
Consumptieaardappelen	2,67	Opfokzeugen	0,07
Pootaardappelen	3,68	Vleesvarkens	0,46
Suikerbieten	1,98	Vleeskuikens (per 100)	0,163
Zaaiuien	2,46		
Erwten	0,98		
Vlas	0,90		
Bruine bonen	0,96		
Koolzaad	0,78		
Graszaad	1,11		
Braakland	0,24		
Witlofwortelen	2,45		
Winterpeen	2,87		
Appelen	8,15		
Peren	9,15		
Tuinbouwzaden	3,18		
Buitenbloemen	25,89		
Bloembollen	7 tot 26		
Boomkwekerijgewassen	9 tot 54		
Glastuinbouw	76 tot 230		

2. Bedrijfstypen

In dit onderzoek zijn de volgende bedrijfstypen onderscheiden:

- a) Akkerbouwbedrijven:
2/3 of meer van de totale bedrijfsomvang, uitgedrukt in aantal nge, op een bedrijf betreft akkerbouwgewassen;
- b) Melkveebedrijven:
2/3 of meer van de totale bedrijfsomvang, uitgedrukt in aantal nge, op een bedrijf betreft de melkveehouderij;
- c) Overige veehouderijbedrijven:
2/3 of meer van de totale bedrijfsomvang, uitgedrukt in aantal nge, op een bedrijf betreft de graasdierhouderij of intensieve veehouderij, maar niet voor meer dan 2/3 van de gehele bedrijfsomvang betreft de melkveehouderij;

- d) **Fruitteeltbedrijven:**
2/3 of meer van de totale bedrijfsomvang, uitgedrukt in aantal nge, op een bedrijf komt uit de fruitteelt;
- e) **Overige tuinbouw en gemengd akkerbouw/tuinbouwbedrijven:**
2/3 of meer van de totale bedrijfsomvang, uitgedrukt in aantal nge, op een bedrijf betreft de tuinbouw of een combinatie van tuinbouw met akkerbouw, maar niet voor meer dan 2/3 betreft de fruitteelt of de akkerbouw;
- f) **Gecombineerde akkerbouw/veeteeltbedrijven:**
2/3 of meer van de totale bedrijfsomvang, uitgedrukt in aantal nge, op een bedrijf betreft de akkerbouw of de veehouderij, maar geen van deze takken afzonderlijk maakt 2/3 van de totale bedrijfsomvang uit;
- g) **Overige bedrijven:**
de resterende bedrijven: deze hebben een sterk gemengde productiesamenstelling.

Bijlage 2 Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO

Bedrijven-Informatienet (BIN)

Het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO (BIN) is een gestratificeerde steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, evenals van de factoren die hierop van invloed zijn. Vertrekpunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouwtelling. De populatie voor het BIN wordt sinds 1994/95 gevormd door de bedrijven uit deze telling die een omvang hebben tussen de 16 en 800 nge.

De samenstelling van het BIN wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse Land- en Tuinbouw ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang (in nge en hectare), bedrijfstype en regionale ligging. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

Kenmerken van de gekozen steekproefbedrijven

In het onderzoek is de akkerbouwregio West-Zeeuwsch-Vlaanderen als volgt samengesteld:

- bedrijven uit gemeente Oostburg;
- bedrijven uit gemeente Sluis-Aardenburg;
- bedrijven uit gemeente Terneuzen;
- bedrijven uit gemeente Sas van Gent;
- bedrijven uit overig Zeeland met meer dan 10% van productiewaarde aan zaderijen.

Als referentiegebied zijn de overige zeekeleigebieden gekozen. Hieronder vallen:

- Overig Zuidwestelijk Akkerbouwgebied;
- IJsselmeerpolders;
- Bouwhoek en Hogeland (delen Friesland en Groningen);
- Westelijk Holland;
- Waterland en Droogmakerijen.

Tabel B2.1 Kenmerken van de gekozen akkerbouwbedrijven in West-Zeeuwsch Vlaanderen en de overige Zeekleigebieden, periode 1994-1996

	West-Zeeuwsch-Vlaanderen	Overige Zeekleigebieden
- aantal vertegenwoordigde bedrijven	1.100	4.600
- gemiddeld aantal ondernemers	1,0	1,2
- gemiddeld aantal sbe	180	240
- gemiddeld aantal ha. cultuurgrond	39	41
waarvan:		
* suikerbieten	7	7
* pootaardappelen	-	6
* consumptie-aardappelen	7	6
* granen	12	11
* zaden	3,5	1,5
* tuinbouw/tuinakkerbouw	2	6
* handelsgew./peulvruchten	1,5	0,5
* overige	3	6

Bron:Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO.

In tabel B2.1 wordt inzicht gegeven in de (structuur)kenmerken van de akkerbouwbedrijven in de twee eerder aangehaalde gebieden. De kenmerken van deze steekproefbedrijven kunnen (enigszins) afwijken van die van alle bedrijven in het gebied met een omvang vanaf 3 nge (zie hoofdstuk 2). De in het Bedrijven-Informatienet (BIN) vertegenwoordigde bedrijven uit West-Zeeuwsch-Vlaanderen waren gemiddeld in aantal sbe's (180) beduidend kleiner dan in de overige gebieden. Wel beschikten ze over slechts 2 ha minder cultuurgrond. Zowel de steekproefbedrijven uit West-Zeeuwsch-Vlaanderen als uit het referentiegebied beschikten ongeveer over een gelijk aantal hectare suikerbieten, consumptie-aardappelen en granen. West-Zeeuwsch-Vlaanderen wordt evenwel gekenmerkt door de afwezigheid van pootaardappelen en beduidend minder hectare tuinakkergewassen (vooral zaai-uien) en tuinbouwgewassen (onder andere fruitteelt). Wel wordt er relatief veel grond aangewend voor zaden, peulvruchten en handelsgewassen.

De opbouw van het bouwplan is mede bepalend voor de opbrengsten- en kostenstructuur op de bedrijven. West-Zeeuwsch-Vlaanderen wordt gekenmerkt door lage opbrengsten en lage kosten (tabel B2.2). Per saldo resulteert een gelijk netto-bedrijfsresultaat als in de overige zeekleigebieden, namelijk jaarlijks -23.000 gulden. Bijna alle kostencategorieën liggen op een lager niveau, hetgeen voor een belangrijk deel te maken heeft met het bouwplan.

De steekproefbedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen, die gedurende de boekjaren 1994/95 t/m 1996/97 deel uitmaakten van het BIN, behaalden voor de belangrijkste producten over het algemeen lagere opbrengsten per hectare dan gemiddeld elders in de zeekleigebieden. Het saldo per hectare granen lag in deze periode met 3.150 gulden, 250 gulden boven die in de overige zeekleigebieden. Vooral 200 gulden hogere opbrengsten zorgden hiervoor. Het saldo per hectare hakvruchten (aardappelen en suikerbieten) bleef

met 6.500 gulden bijna 2.100 gulden achter. De opbrengsten per hectare bleven zelfs 3.500 gulden achter, hetgeen gedeeltelijk door lagere kosten werd gecompenseerd. Een belangrijke oorzaak is het ontbreken van pootaardappelen in het bouwplan. Ten aanzien van tuinakker- en tuinbouwgewassen, handelsgewassen en peulvruchten bleef het saldo in de regio eveneens achter. Vooral door hogere opbrengsten lag het gemiddelde saldo per hectare zaden in West-Zeeuwsch-Vlaanderen een 400 gulden hoger.

Tabel B2.2 Rentabiliteit van de akkerbouwbedrijven in West-Zeeuwsch-Vlaanderen en in de overige Zeekleigebieden in periode 1994/95-1996/97 (*1.000 gld.)

Kenmerken	West-Zeeuwsch-Vlaanderen	Overige Zeekleigebieden
- totaal opbrengsten	260	394
- totaal bedrijfskosten	285	417
waarvan: * arbeid	84	103
* werktuigen	48	73
* grond/gebouwen	46	79
* pacht	32	45
* werk door derden	22	29
* zaaizaad/pootgoed	19	41
* bestrijdingsmiddelen	18	28
- netto-bedrijfsresultaat	-25	-23
- arbeidsopbrengst ondernemers(s)	41	64
- ondernemersinkomen	62	92
- gezinsinkomen uit bedrijf	78	102

Bron: Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO.

Mede door gemiddeld minder ondernemers per bedrijf (tabel B2.1) en dus minder arbeidskosten blijft de arbeidsopbrengst per ondernemer met een niveau van 41.000 gulden per bedrijf, ongeveer 23.000 gulden achter ten opzichte van de overige zeekleigebieden. Door op de arbeidsopbrengst correcties toe te passen voor de niet-uitbetaalde vergoeding voor in het bedrijf geïnvesteerd vermogen en voor incidentele bedrijfsopbrengsten ontstaat een verschil in ondernemersinkomen van precies 30.000 gulden ten nadele van West-Zeeuwsch-Vlaanderen. Door een iets hogere arbeidsinzet van de overige gezinsleden (+6.000 gulden kosten die niet worden uitbetaald) blijft het gezinsinkomen in de regio 24.000 gulden achter.

Definities van toegepaste rentabiliteits- en financieringskengetallen

Nettobedrijfsresultaat:

Het verschil tussen de bedrijfsopbrengsten en de bedrijfskosten. De kosten zijn inclusief de berekende kosten van gezinsarbeid en eigen vermogen, maar de beloning voor bedrijfsleiding is niet als kostenpost in aanmerking genomen. Voor akkerbouw- en veehouderijbedrijven worden de kosten op pachtbasis berekend, voor tuinbouwbedrijven o.b.v. werkelijke situatie ten aanzien van pacht en eigendom.

Netto toegevoegde waarde (factoropbrengsten, sectorinkomen):

De opbrengstwaarde van de productie minus de non-factorkosten.

Arbeidsopbrengst ondernemer(s)

Het netto-bedrijfsresultaat vermeerderd met de berekende arbeidskosten (op basis van gewerkte uren) van de ondernemer(s). Dit is het bedrag dat de ondernemer(s) aan beloning voor arbeid, management en risico heeft gerealiseerd met de inzet van zijn/haar arbeid.

Ondernemersinkomen per bedrijf

Arbeidsopbrengst vermeerderd met incidentele bedrijfsopbrengsten en met de niet-uitbetaalde vergoeding voor in het bedrijf geïnvesteerd eigen vermogen, oftewel: de beloning van de ondernemer(s) voor risico, management, arbeid en eigen vermogen.

Gezinsinkomen uit bedrijf

Beloning die het *ondernemersgezin* realiseert voor de inzet van arbeid, management en vermogen in het bedrijf en voor het ondernemersrisico. Berekend als het nettobedrijfsresultaat plus berekend loon ondernemer(s) en meewerkende gezinsleden plus vergoeding voor eigen vermogen en incidentele bedrijfsopbrengsten.

Inkomen van buiten bedrijf

Hieronder vallen:

- de opbrengsten van bezittingen buiten bedrijf (onder andere ontvangen huur en pacht van onroerende goederen, ontvangen rente en dividenden, netto-opbrengst minicamping, berekende huur prive-woning);
- inkomen uit arbeid buiten het bedrijf (presentiegelden, inkomsten uit nevenfuncties van ondernemer(s) + partner(s), berekend eigen loon bij zelfbouw);
- uitkeringen van sociale verzekeringen (bruto-ontvangsten AOW, AWW, AWBZ, AKW, bijzondere sociale overheidsuitkeringen (EUZ, ABW) en periodieke uitkeringen van verzekeringen);
- overige (kostgelden familieleden, AOW inwonende familieleden, speculatiewinst termijnmarkt).

Besparingen:

Inkomen uit bedrijf vermeerderd met inkomen van buiten het bedrijf minus betaalde persoonlijke belastingen en gezinsbestedingen.

Kasstroom:

Saldo van ontvangsten en uitgaven die samenhangen met de operationele activiteiten van het bedrijf en het gezin in een boekjaar.

Netto-kasstroom:

Saldo van de gegenereerde kasstroom en de betalingsverplichtingen (rente- en aflossing) over het aanwezige vreemde vermogen. Dit saldo is een indicatie voor de aanwezige financiële ruimte om extra rente- en aflossingsverplichtingen te kunnen dragen over nieuw op te nemen leningen.

Leencapaciteit:

Het bedrag aan nieuw op te nemen leningen waarover rente- en aflossingsverplichtingen kunnen worden gedragen. Voor het verkrijgen van deze maximale lening moet de ondernemer en bedrijf ook aan andere eisen kunnen voldoen, zoals goed ondernemerschap, bieden van voldoende zekerheden, en dergelijke.

Eigen middelen:

Dit is de som van de herkomst van de vrijkomende middelen die komen uit afschrijvingen, besparingen, erfenissen en schenkingen, vermogenssubsidies, boekwinsten bij desinvesteringen, overige mutaties in het eigen vermogen.

Vreemde middelen:

Dit is de som van aangegane nieuwe leningen op lange termijn, mutaties van kredieten op lange termijn en mutaties in kort vreemd vermogen.

Bijlage 3 Landbouwkundige kengetallen van de drie deelgebieden in 1997

	Kust	Sluis- Aardenburg	Oostburg- Biervliet	West Zws-Vl.
<i>Bedrijven, arbeidskrachten en grond:</i>				
Aantal bedrijven (alle bedrijven)	125	188	414	727
Ontwikkeling aantal bedrijven (1992-1997)				
Gem. % per jaar, aantal bedrijven	-1,8	-2,8	-1,7	-2,0
Hectare cultuurgrond	4.056	5.067	14.157	23.281
Verdeling productie	15	24	61	100
Aantal arbeidsjaareenheden	141	259	571	971
Percentage nevenbedrijven	32	30	23	26
Percentage cultuurgrond van nevenbedrijven	19	16	11	13
Percentage productie van nevenbedrijven	18	13	10	12
Percentage bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar	71	56	67	65
Opvolgingspercentage (1996)	34	41	41	40
<i>Productie in nge, alle bedrijven:</i>				
Akkerbouw	83	63	79	75
Fruitteelt	6	9	6	7
Overige tuinbouw	2	2	3	3
Melkveehouderij	1	12	6	7
Overige graasdierhouderij	6	7	4	5
Intensieve veehouderij	2	7	2	3
Totaal	100	100	100	100
<i>Grondgebruik in %, alle bedrijven:</i>				
Bouwland, exclusief voedergewassen	91	79	88	87
Grasland	6	13	7	8
Voedergewassen	1	5	2	2
Tuinbouw	1	3	2	2
Braakland + snelgroeiend hout	1	0	1	1
Totaal	100	100	100	100

	Kust	Sluis- Aardenburg	Oostburg- Biervliet	West Zws-Vl.
<i>Aantal bedrijven per bedrijfstype:</i>				
Akkerbouwbedrijven	71	82	259	412
Melkveehouderijbedrijven	0	8	10	18
Overige veehouderijbedrijven	1	12	7	20
Fruitbedrijven	2	5	10	17
Overige tuinbouw/akkerbouwbedrijven	5	4	16	25
Gecomb. akkerbouw/veehouderijbedrijven	5	11	15	31
Overige bedrijven	1	9	3	13
Totaal hoofdberoepsbedrijven	85	131	320	536
Nevenbedrijven	40	57	94	191
Alle bedrijven	125	188	414	727
<i>Gemiddelde intensiteit van productie (nge per ha):</i>				
Hoofdberoepsbedrijven	1,48	1,88	1,66	1,68
Nevenbedrijven	1,36	1,50	1,54	1,49
Alle bedrijven	1,46	1,82	1,65	1,65
<i>Hectare per bedrijf, hoofdberoepsbedrijven:</i>				
Akkerbouwbedrijven	41	36	43	41
Melkveehouderijbedrijven	*	30	35	32
Overige veehouderijbedrijven	*	24	23	23
Fruitbedrijven	*	27	21	22
Overige tuinbouw/akkerbouwbedrijven	26	*	25	24
Gecomb. akkerbouw/veehouderijbedrijven	32	27	30	29
Overige bedrijven	*	33	*	32
Gemiddeld	39	33	40	38
Nevenbedrijven	19	14	16	16
<i>Nge per bedrijf, hoofdberoepsbedrijven:</i>				
Akkerbouwbedrijven	55	55	63	60
Melkveehouderijbedrijven	*	76	88	83
Overige veehouderijbedrijven	*	65	48	56
Fruitbedrijven	*	143	118	124
Overige tuinbouw/akkerbouwbedrijven	73	*	86	79
Gecomb. akkerbouw/veehouderijbedrijven	47	40	47	44
Overige bedrijven	*	77	*	78
Gemiddeld	57	61	66	63
Nevenbedrijven	26	21	25	24

	Kust	Sluis- Aardenburg	Oostburg- Biervliet	West Zws-Vl.
<i>Verkavelingssituatie (hoofdberoepsbedrijven):</i>				
Gemiddeld aantal kavels per bedrijf	6,5	6,0	4,6	5,2
Gemiddelde kaveloppervlakte	6,0	5,4	8,6	7,2
Percentage bedrijven met minder dan 60 % van de grond bij huis (melkveebedrijven)	*	60	70	67

* Te weinig waarnemingen.

Ontwikkeling aantal hectare en nge (hoofdberoepsbedrijven) per bedrijf

	Kust		Sluis- Aardenburg		Oostburg- Biervliet		West Zeeuwsch-Vl.	
	1992	1997	1992	1997	1992	1997	1992	1997
Ha per akkerbouwbedrijf	39	41	34	36	40	43	38	41
Ha per niet-akkerbouwbedrijf	23	27	19	27	21	27	21	27
Ha per bedrijf	37	39	28	33	36	40	34	38
Nge per akkerbouwbedrijf	51	55	50	55	58	63	55	60
Nge per niet-akkerbouwbedrijf	60	70	51	72	58	76	55	74
Nge per bedrijf	52	57	50	61	58	66	55	63

Bijlage 4. Gewasbeschermingsmiddelen en messtoffen in de akkerbouw in Zeeland en in de rest van het land (Bron: Bedrijveninformatienet van LEI-DLO)

Tabel B4.1 Gebruik van gewasbeschermingsmiddelen naar middelgroep (gemiddeld 1994/95 - 1996/97) in kilo's werkzame stof per ha cultuurgrond per jaar op akkerbouwbedrijven

Akkerbouw- bedrijven in	Insek- tici- den	Fungi- ciden	Herbi- ciden	Groei- regul.	Nema- toiden	Hulp- stoffen	Overig	Totaal werkz. stoffen	Totaal bedrag (f/ha)
Zeeland	0,2	2,2	3,4	0,2	0,0	0,6	0,2	6,8	433
Ov. Zeekleigebieden	0,4	3,9	3,2	0,2	0,9	1,1	0,4	10,1	617
Overig Nederland	0,1	3,7	2,3	0,1	5,7	1,4	0,2	13,6	546
Totaal Nederland	0,3	3,6	2,8	0,2	2,8	1,1	0,3	11,1	565

Tabel B4.2 Gebruik van gewasbeschermingsmiddelen naar gewasgroep (gemiddeld 1994/95 - 1996/97) in kilo's werkzame stof per ha cultuurgrond per jaar op akkerbouwbedrijven

Akkerbouw- bedrijven in	Granen	Handels- gewas- sen	Peul- vruch- ten	Land- bouw- zaden	Hak- vruch- ten	Tuinak- kerge- wassen	Tuinb.- gewas- sen	Overig gewas- sen	Totaal
Zeeland	4,3	3,6	3,9	4,0	10,5	19,5	8,4	0,4	6,8
Ov. Zeekleigeb.	3,6	8,0	3,1	3,1	15,1	16,9	8,0	1,1	10,1
Ov. Nederland	3,1	3,7	3,4	1,9	21,4	9,3	20,0	1,3	13,6
Totaal Nederland	3,5	4,5	3,6	3,2	17,6	15,4	10,1	1,1	11,1

Tabel B4.3 Het gemiddelde bouwplan (ha's gewassen) van de akkerbouwbedrijven in de diverse gebieden

Akkerbouw- bedrijven in	Granen	Handels- gewas- sen	Peul- vruch- ten	Land- bouw- zaden	Hak- vruch- ten	Tuinak- kerge- wassen	Tuinb.- gewas- sen	Overig gewas- sen	Totaal
Zeeland	14,3	1,2	1,8	5,5	15,3	1,4	0,4	5,6	45,6
Ov. Zeekleigeb.	13,4	0,3	0,3	1,7	21,3	2,9	2,4	4,9	47,2
Ov. Nederland	13,7	0,2	0,1	0,9	27,7	1,1	0,8	6,6	51,1
Totaal Nederland	13,6	0,4	0,4	1,9	23,0	2,0	1,5	5,6	48,5

Tabel B4.4 Kosten van meststoffen naar gewasgroep. In guldens per ha per jaar (gemiddeld 1994/95 - 1996/97) op akkerbouwbedrijven in de diverse gebieden

Akkerbouw- bedrijven in	Granen	Handels- gewas- sen	Peul- vruch- ten	Land- bouw- zaden	Hak- vruch- ten	Tuinak- kerge- wassen	Tuinb.- gewas- sen	Overig gewas- sen
Zeeland	274	148	170	235	376	266	284	134
Ov. Zeekleigeb.	291	291	155	233	378	222	261	113
Ov. Nederland	199	151	137	158	285	165	220	105
Totaal Nederland	252	192	165	219	333	214	258	112